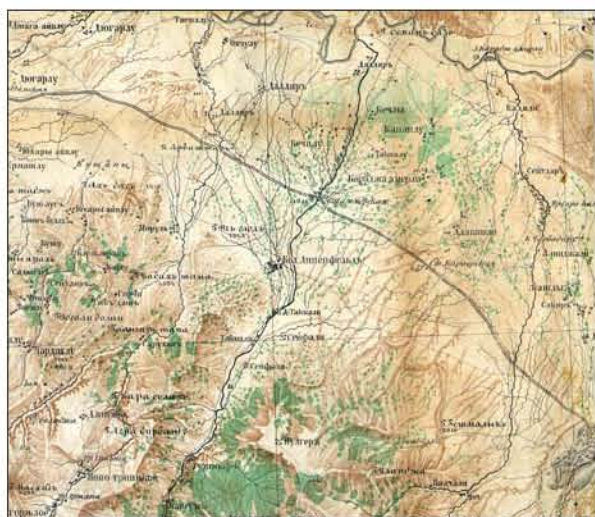
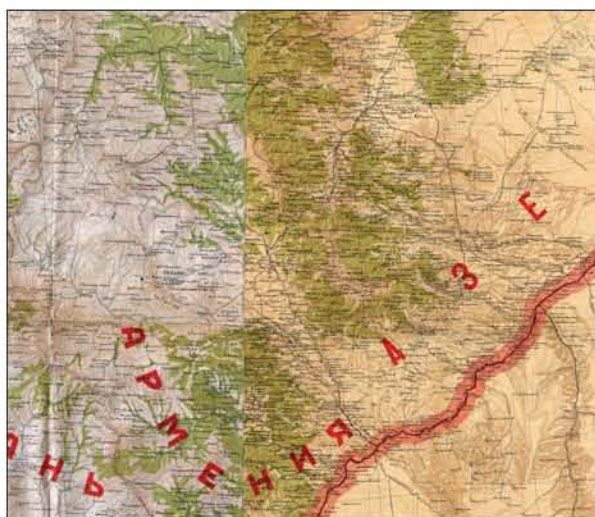
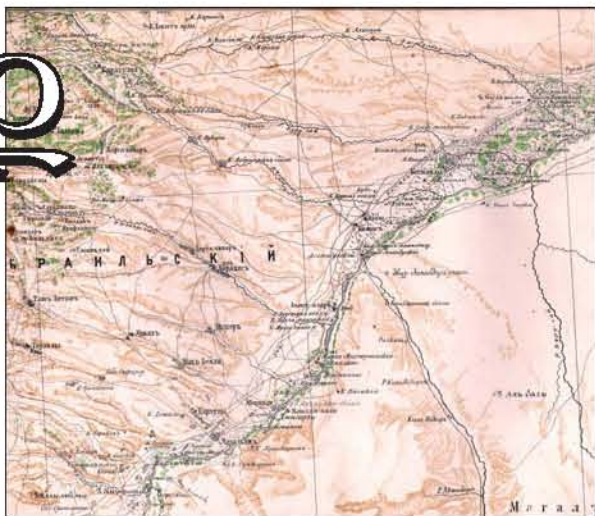
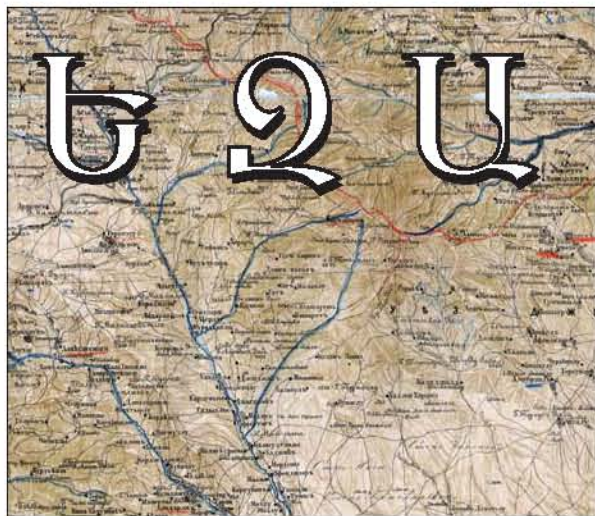
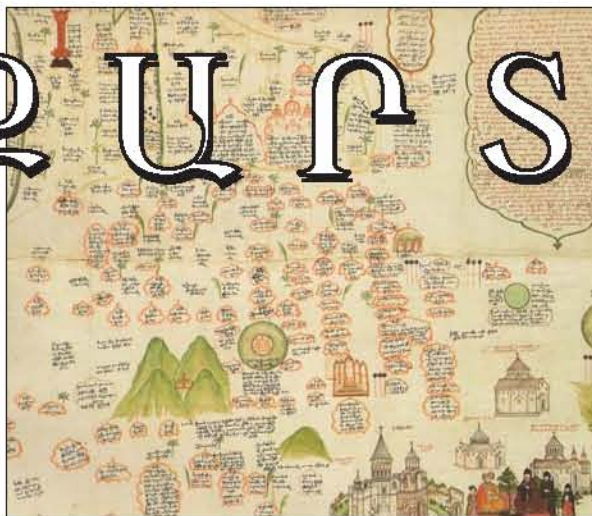
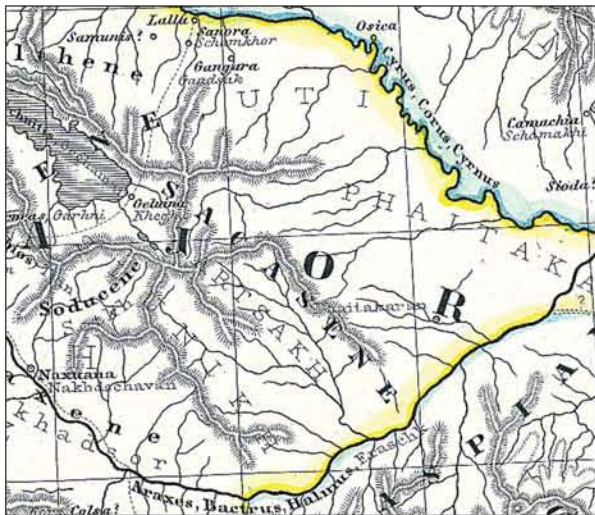
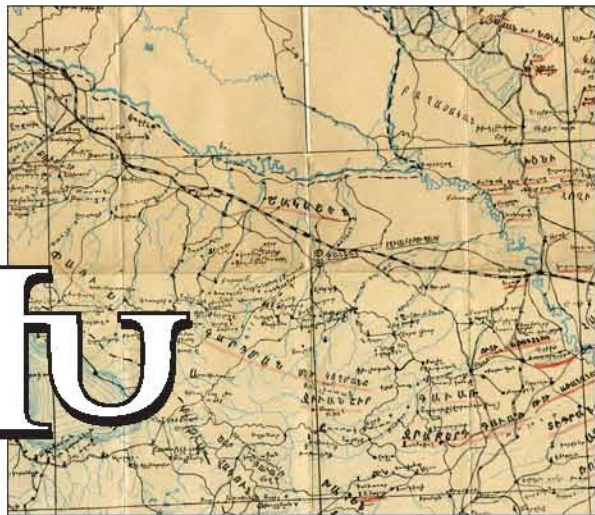
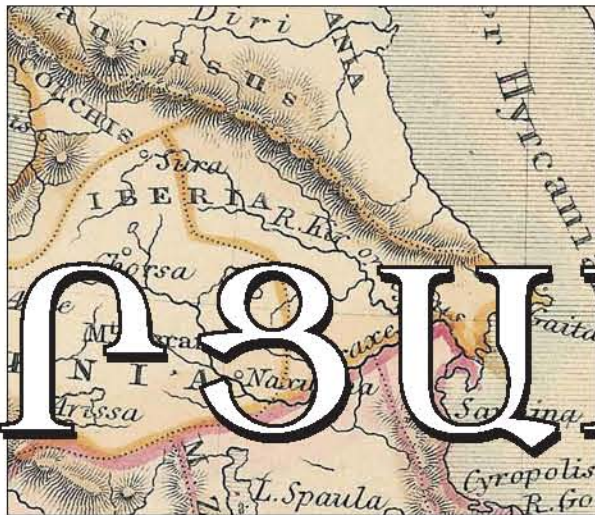
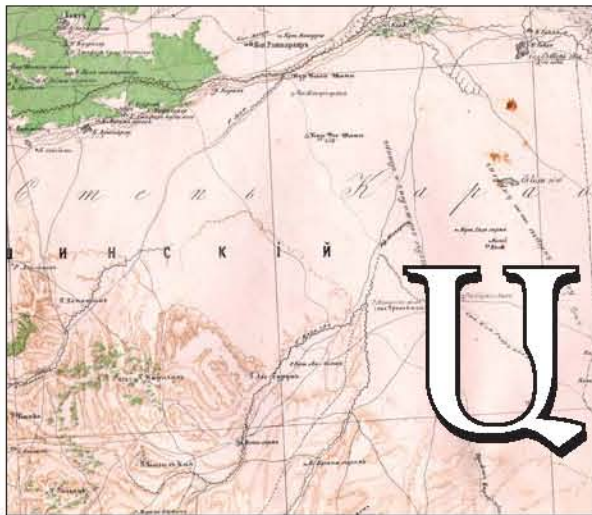
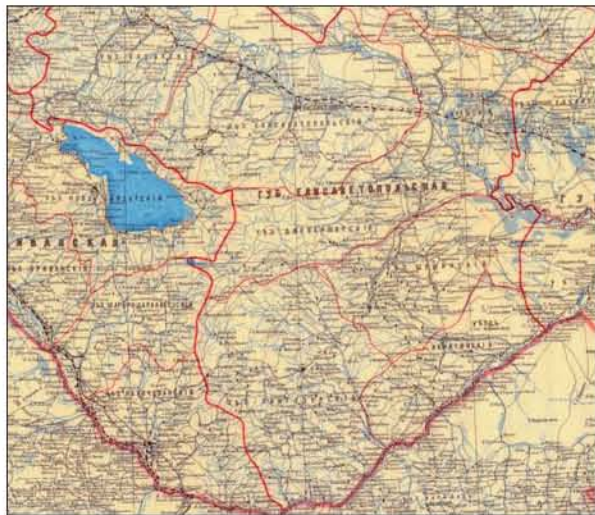
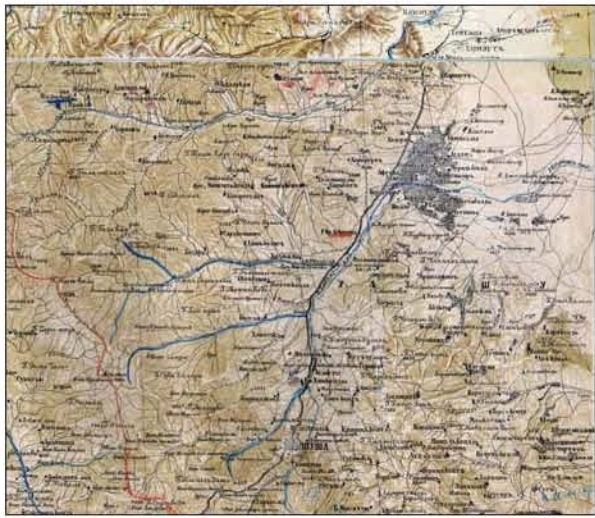
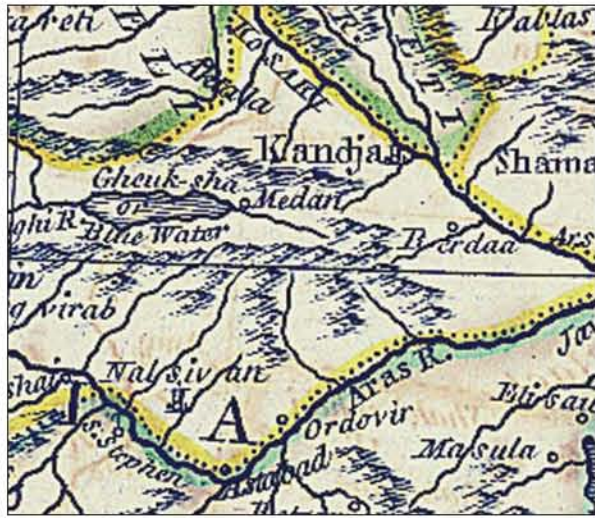
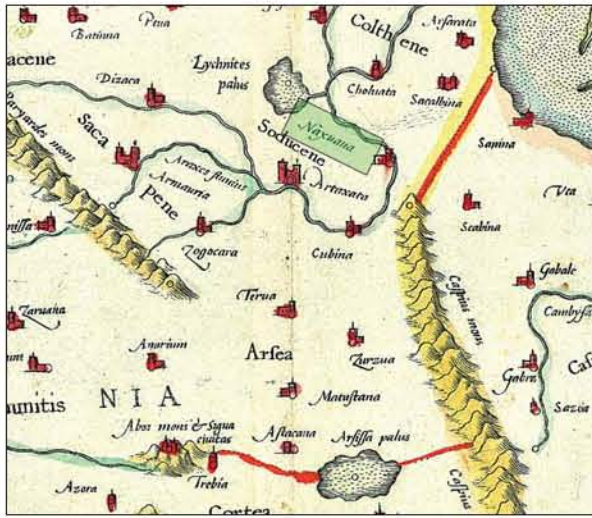

«Արցախ. քարտեզագիրք»
ծրագիրն իրականացվել է
ՀՀ Նախագահի աշխատակազմի կողմից
ՀԿ-ներին տրամադրվող դրամաշնորհային ծրագրի և
Հայաստանի երիտասարդական հիմնադրամի
հայտարարած մրցույթի շրջանակներում:

Քարտեզագիրքը ստեղծվել է «Հոգու պարտք» հայրենագիտական
հասարակական կազմակերպության նախաձեռնությամբ և ՀՃՈՒ
հիմնադրամի աջակցությամբ:

© «Հոգու պարտք» հայրենագիտական Դ/Կ
© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2016

ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԱՇԽԱՏԱԿԱԶՄԻ
ԿՈՂՄԻՑ ՏՐԱՄԱԴՐՎԱԾ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՀԵՈՒ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

«ՀՈԳՈՒ
ՊԱՐՏՔ»

Մեծ Հայքի Արցախ կամ Փոքր Սյունիք նահանգն իր տարածքով եզրափակում է Հայկական բարձրավանդակը հյուսիս-արևելքից։ Նրա հյուսիսային և կենտրոնական գավառները գտնվում են Կուր, իսկ հարավայինները՝ Արաքս գետի ավազանում։ Հյուսիսից հարավ ուղղությամբ երկրամասի ջրհավաք ավազանի (հիմնականում արևելյան ուղղությամբ հոսող) գլխավոր գետերն են Արթինաջուրը, Գանձակը կամ Ոսկանապատի ջուրը, Կուրակը, Սևջուրը, Ինջան, Տրտուն (ունի երեք մեծ վտակներ՝ Լև, Դուտխու և Թրդի), Խաչենը, Կարկառը, Խոնաշենը, Վարանդան և Իշխանազետը։

Առավելապես լեռնային երկրամասի ամենաբարձր գագաթներն են Գյամիշը (3725 մ), Մռավը (3340 մ), Ալիարակը (3066 մ), Մեծ Քիրսը (2725 մ) և Դիզափայտը (2448 մ)։

Արցախը հնագույն ժամանակներից ամբողջությամբ մաս է կազմել և ամենաաշխույժ դերակատարումն է ունեցել հայոց կյանքի բոլոր ասպարեզներում՝ ռազմաքաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլն։

Հայտնաբերված հնագիտական հուշարձանները (Ազոխ, Մեծ Թաղեր, Շուշի, Խոջալու, Առաջաձոր և այլն) բացահայտել են, որ Արցախի տարածքում մարդու բնակությունը սկիզբ է առնում դեռևս նեանդերթալյան (շուրջ 300 հազար տարվա վաղեմություն) ժամանակաշրջանից և անընդմեջ հարատևում է մինչև մեր օրերը։

Ուրարտական (Վանի կամ Արարատյան) Հայաստանի (մ. թ. ա. Թ - Է դդ.) հզորության ժամանակաշրջանում Արցախը եղել է առնվազն այդ երկրի քաղաքական գերիշխանության ներքո (այդ մասին է ազդարարում ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ծովինար գյուղի տարածքում հայտնաբերված սեպագիրը), իսկ Երվանդունիների (մ.թ.ա. 2 - Բ դդ.), Արտաշեսյանների (մ. թ. ա. 189 - մ. թ. Ա դարասկիզբ), Արշակունիների (66 - 428 թթ.) հայկական թագավորական հարստությունների օրոք՝ պարզապես Հայաստան պետության կազմում։

Է դարում ստեղծված Աշխարհացույցի համաձայն՝ Արցախն ուներ 15 գավառ՝ Մեծ Կվենք, Քուստ-ի Փառնես, Կողթ, Աղվե, Տոի, Բերդաձոր, Վայկունիք, Մեծ Առանք, Ռոտ-ի Պազկան, Պիանք, Պազկանք, Մուխանք, Մյուս Հաբանդ, Հարճլանք և Սիսական-ի Ոստան։

Թ դարում, հակառակ իշխանապետ Եսայի աբու Մուսեի գլխավորությամբ ցույց տված հուժկու դիմադրության, Արցախը նվաճում են արաբները։ Նրանցից ազատագրվելուց հետո առանձին իշխանու-

թյունների (Խաչեն, Քթիշ), մասամբ նաև Փառխոսի թագավորության հետ այն ենթարկվում է հայոց Բագրատունիների տիրապետությանը (885-1045)։ Ընդ որում, ի դեմս Խաչենի իշխանության՝ բավականաչափ ընդարձակված տարածքների, արևմուտքում արցախյան տիրույթների սահմանը հասնում էր մինչև Շողագա վանք (այսինքն՝ բուն Արցախի սահմաններից դուրս Խաչենն ընդգրկում էր նաև հարևան Սյունիքի որոշ հատվածներ, ի մասնավորի՝ Սևանա լճի արևելյան և հարավային ափերը)։

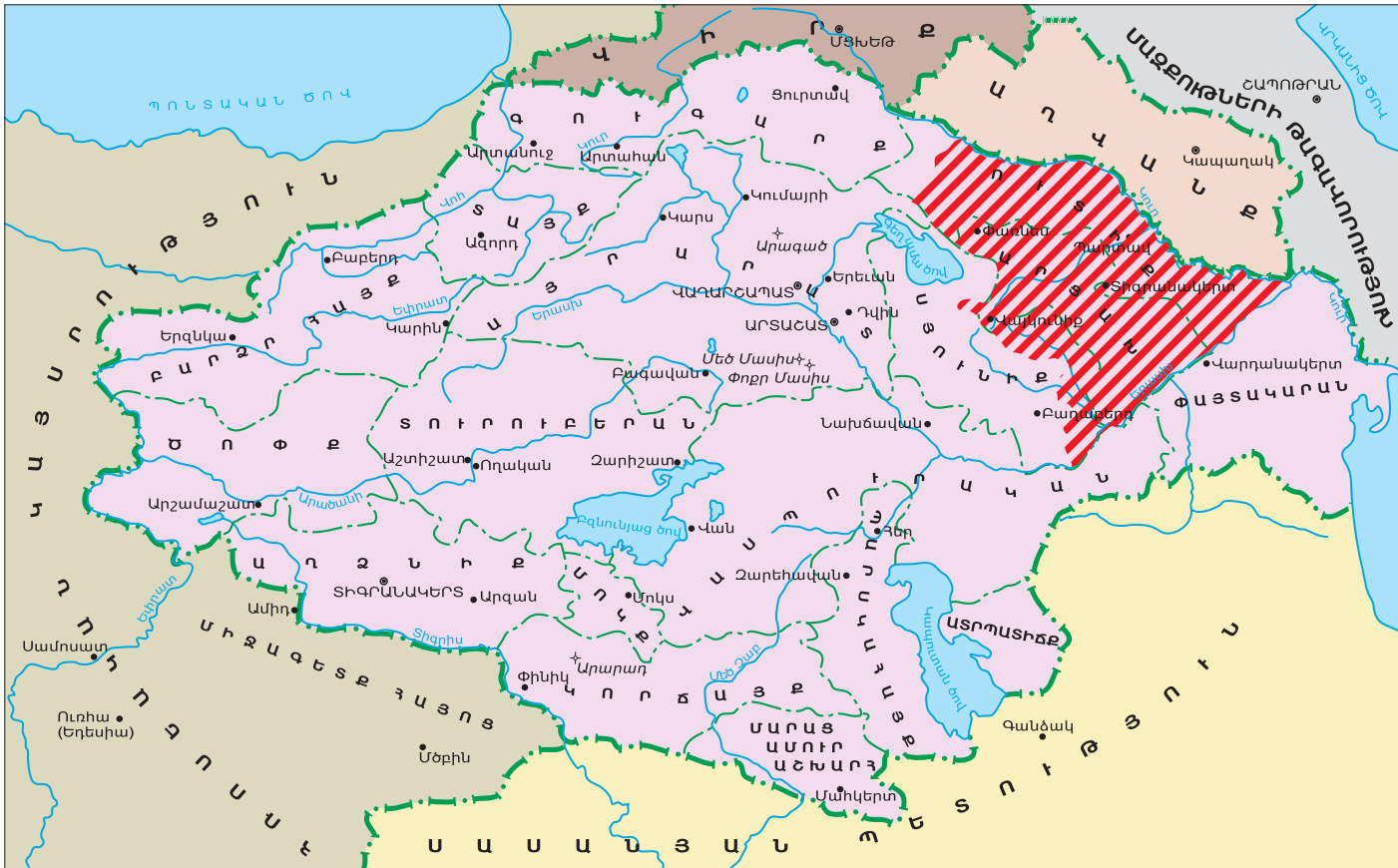
Ոչ մեծ փոփոխություններով արցախյան իշխանական տներն իրենց սահմանները պահպանում են մինչև 1220-ական թթ. սկիզբ առած մոնղոլական արշավանքները, որոնց հետևանքով մեծապես և անվերադարձ քայքայվում է երկրամասի տնտեսական և մշակութային կյանքը։

ԺԳ-ԺԴ դդ. ընթացքում, ըստ էության, մոնղոլներն իրենց քայքայիչ գործունեությամբ արցախական հայաշխարհը հասցնում են այնպիսի հետին կացության, որ այն այլևս ի գորտ չէր դիմակայելու ԺԵ-ԺԶ դարերում երկրամաս թափանցած թյուրքական ծագմամբ սևոշխարավորներին (կարա-կոյունլուներ) և սպիտակոչխարավորներին (ակ-կոյունլուներ)։

ԺԶ-ԺԸ դդ. Արցախը գտնվում էր պարսից տիրապետության ներքո։ Այս ժամանակաշրջանը նշանավորվում է պարբերաբար բորբոքվող թուրք-պարսկական հակամարտություններով, որոնք, բացի արիավիրքներից և համընդհանուր քայքայումից, երկրամասին այլ բան չէին «պարզևում»։ Թերևս ինչ-որ չափով կարելի է միայն առանձնացնել ԺԷ դարը, երբ շահական հրովարտակներով իրենց նախկին իրավունքների ճանաչումն ու վավերացումն են ստանում հին հայկական իշխանական մեծ ու փոքր տների մի շարք ներկայացուցիչներ, որով և ծնունդ են առնում հայկական կիսանկախ իշխանությունները (մելիքություններ)։

Օտար ցեղերի նկատմամբ առավել հուսալի պաշտպանություն իրականացնելու մտահոգությամբ նրանք, ԺԷ դարի վերջին միավորվելով դաշնակցային պարտավորությունների հիման վրա, ստեղծում են Խամսայի մելիքությունը (իշխանապետությունը)։ Վարչական այս նոր միավորի կազմում գտնվող Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքությունների ընդհանուր սահմանները Գանձակի մատույցներից հասնում էին մինչև Արաքս գետը։ Հարկ է նշել, որ արևմտյան սահմանի գրեթե ողջ երկարությամբ միմյանց հաջորդելով ձգվում էր Խամսային սահմանակցող նույնպես հայկական

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 298-387 ԹԹ.

ՏԱՐԱԾԱՐԶԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՉ ԲԱՆԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐՏԵԶ

իշխանապետությունների շղթան` սկսած Ոսկանապատից մինչև Գեղարքունիքի և Քաշաթաղի մելիքությունները։ Այս իրողությունը մեծապես նպաստում էր, որ գոմե արևմտյան կողմից Խամսան փաստացի զերծ մնար օտար ցեղերի ավարառու արշավանքներից։ Մակայն, եթե այդ կացությունը պաշտպանության առումով համեմատաբար հուսալի էր հարևան մանր իշխողների ոտնձգություններին դիմակայելու առումով, ապա հետևանքները բոլորովին այլ էին պատերազմական խոշորածավալ հակամարտությունների ժամանակ։ Մասնավորապես` 1720-ական թթ. երկրորդ կեսին Խամսայի մելիքությունն ահեղ փորձության է ենթարկվում երկրամաս ներխուժած օսմանյան բանակների ծավալած ավերիչ գործողությունների հետևանքով։ Օսմանցիների անօրինակ հալածանքներից (կացությունը բարդացնում և մղձավանջի են վերածում հարևան մահմեդական խանություններն ու սուլթանությունները և թալանի հարմար առիթով ոտքի ելած լեզգիական հորդաները) հենց այդ տարիներին պարպվում են Հայաստանի բազմաթիվ գավառներ (գրեթե ամբողջությամբ կամ խսպառ հայաթափ են լինում Ջակամ, Միափոր, Ծար կամ Վերին Խաչեն, Քաշաթաղ, Քաշունիք, Կովսական, մասնակի` Շամքոր, Գարդման, Վայոց ձոր, Ծղուկ, Չորք և Արևիք գավառները)։ Մի շարք գավառների հայաբնակ հարյուրավոր գյուղերն էլ մահվան սպառնալիքի ներքո դավանափոխ են լինում (այդ ժամանակ է մահմեդականացել Կապաղակ, Շաքե, Դասան, Խաչմաս և հարակից գավառների հայ բնակիչների մեծագույն հատվածը)։ Արցախում կրոնափոխ են լինում Տող գյուղում բնակվող Դիզակի մելիքական տան մի ճյուղի ներկայացուցիչները` Մելիք-Եզանյանների շառավիղները, որոնք արդեն խորհրդային տարիներին կրում էին Եզանով ազգանունը և համարվում էին աղբրեջանցիներ։

Ինչ վերաբերում է Արցախի սիրտը ներկայացնող Խամսայի մելիքությանը, ապա, ճիշտ է, հայկական կիսանկախ այս իշխանությանը հիմնականում հաջողվում է կազմակերպված պաշտպանության շնորհիվ վերապրել արհավիրքը, սակայն զանգվածային սպանությունների, գերեվարությունների և արտագաղթերի հետևանքով երկրամասն արձանագրում է բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազում, ընդ որում, Խամսան կորցնում է իր կենսական գավառներից մեկը` Ծարը կամ Վերին Խաչենը։

Ավելի ուշ հայ մելիքների հարաբերություններում ծայր առած փոխադարձ անհանդուրժողականությունը, գլուխ բարձրացրած էսականությունը և ազգային

զերակա շահի անտեսումը հանգեցնում են ողբերգական հետևանքների։ Ստեղծված իրավիճակից անմիջապես օգտվում են թյուրքական ծագմամբ խաշնաբած ցեղերը և մասնավորապես ջվանշիրլու ցեղախմբի առաջնորդ Փանահը։ Վերջինս, օգտվելով Վարանդա գավառի մելիք Շահնագարի անխոհեմ թողությունից, տեր է դառնում Արցախի սրտում գտնվող Շուշի բերդավանին, հիմքը դնում Դարաբադի խանության (1747 թ.) և ասպատակություններով կամաց-կամաց ի հաշիվ ավելի ու ավելի թուլացող հայկական մելիքություններից խլվող նորանոր հողատարածքների` սկսում է ամրացնել և ընդարձակել խանության սահմանները։

1805 թ., երբ երկրամասում իշխում էին Փանահի որդի Իբրահիմ խանի ժառանգորդ բեկերը, վարչական այս նոր միավորը միացվում է Ռուսական կայսրությանը, իսկ 1822 թ. լուծարվում և կարճ ժամանակ անց մտնում է Ելիզավետպոլի նորաստեղծ նահանգի կազմում։

Ռուսական տիրապետության շրջանում, բնիկներից և թյուրքական ծագմամբ եկվոր ցեղերից զատ, երկրամասում սկսում են հաստատվել նաև այլ ազգությունների պատկանող վերաբնակիչներ։ Նշանակալի էին հատկապես 1818 թ. մի քանի գաղթավայրեր հիմնած գերմանացիներն ու 1840-ական թթ.-ից ի վեր շուրջ երկու տասնյակ գյուղեր հիմնադրած ռուսները (գաղթականների երկու խմբերն էլ իրենց երկրներից արտաքսվել էին որպես աղանդավորներ)։

Ռուսական իշխանությունների համար հենց առաջին տարիներից անլուծելի խնդրի էր վերածվել կովկասյան թաթարներին (ընդհանրական այդ անվամբ սկսեցին կոչել թյուրքական ծագմամբ զանազան ցեղերին) նստակեցության պարտադրելով իրենց վայրենի բարքերից հեռու պահելու ծրագիրը։ Բանն այն էր, որ, եթե դադստանյան լեզգիները ԺԸ դարում պարբերաբար ասպատակում և թալանում էին Արցախի գյուղերն ու ամեն անգամ մեծ ավարով և նույնիսկ զերիներով հեռանում իրենց հայրենիքը, ապա երկրամաս սողոսկած թյուրքական ցեղերը նույն զբաղմունքով գոյատևում էին առանց լքելու իրենց թալանատեղիները։

Ուշագրավ է, որ եկվոր տարրի (գերմանացիներ և ռուսներ) առկայությամբ ուրախ էին թե` երկրի բնիկները, թե` արդեն տեղացի համարվող կովկասյան թաթարները։ Ընդ որում, եթե առաջիններն ուրախ էին երկրագործական նոր գործիքներին և հողագործական որոշ հմտությունների (ռուսների միջոցով), ինչպես նաև տնաշինության, զինեգործության և ար-

հեստների բնագավառի նորույթներին (գերմանացիների միջոցով) ծանոթանալու և նրանցից սովորելու ընձեռված աննախադեպ հնարավորությունների համար, ապա կովկասյան թաթարները` գաղթականների չարքաշ աշխատանքով ստեղծվող վաստակը որպես թալանի նոր աղբյուր ընկալելու համար։

Իհարկե, ռուսական իշխանությունները գաղթականների (հատկապես ռուսներին) տեղավորման գործընթացում բնիկների հանդեպ բավական կոպիտ և անգամ բռնի միջոցներ էին կիրառում (հայկական գյուղերից ոչ միայն հողատարածքներ էին խլվում և տրամադրվում ռուսական նորահիմն գյուղերին, այլև երբեմն նույնիսկ բռնագրավում էին դարերից ի վեր հայաբնակ գյուղը, արտաքսում բնակչությանը և այն տրամադրում ռուս վերաբնակիչներին։ 1865 թ. այդպես եղավ զուտ հայաբնակ ու հնամենի Պարիս գյուղի հետ)։ Նրանց խտրական վերաբերմունքը, իհարկե, անվստահության տեղիք էր տալիս և բացասաբար էր անդրադառնում ազգերի փոխհարաբերությունների վրա, սակայն, դրանով հանդերձ, ի տարբերություն խանական ժամանակաշրջանների, անհամեմատ ավելի օրինական էր (հաճախ ձերբակալվում և քստրվում էին հատկապես հայկական գյուղերն ավարառող ավագակախմբերի առաջնորդ «ղաչաղները»)։

Գոյությունը թալանով պահպանելուն վարժված կովկասյան թաթարներից երկրի օրինապահ քաղաքացիներ ձևավորելը ցարական կառավարության համար բավականաչափ բարդ էր։ Այնուամենայնիվ, իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում անուղղելի թվացող իրենց հպատակ ազգաբնակչության «վերադաստիարակման» բարդ գործին, և այդ բնագավառում իրականացրած առաջին քայլը լինում է կովկասյան թաթարներին նստակեցություն պարտադրելը (հակառակ դեպքում նրանց սպառնում էր արտաքսում երկրի սահմաններից)։ Այդ գործընթացն իրականում տևում է մի քանի տասնամյակ և գրեթե ամբողջանում միայն 1910-ական թթ.։

Այս ամենի հետևանքով Արցախում ձևավորվում է ազգաբաշխական միանգամայն նոր իրավիճակ։ Բանն այն է, որ դեռևս մոնղոլական արշավանքներից ի վեր, դարերի ընթացքում երկրամասի բնիկներն օտար ցեղերի ասպատակությունների դեմ ավելի հուսալի պաշտպանություն իրականացնելու թելադրանքով հեռացել էին առավել խոցելի` դաշտավայրային շրջաններից, իսկ 1720-ական թվականներին օսմանյան ներխուժման հետևանքով կորցրել էին նաև երկրի բարձրլեռնային որոշ հատվածներ և ի վերջո

կղզիացել երկրամասի միջինլեռնային, գլխավորապես` անտառապատ գոտում (այն, որպես բնության պարզև, ինքնին հասկանալի է, պաշտպանության տեսանկյունից հավելյալ հարմարություն ունի)։ Ի վերջո, թյուրքական խաշնաբած ցեղերի նստակեցության անցնելու հետևանքով երկրամասում ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ հայաբնակ գյուղերի` նախալեռնային գոտիով ձգվող երկար շղթան երկու կողմից կարծես հայտնվում է կովկասյան թաթարների աքցանի մեջ։

1886 և 1914 թթ. ըստ բնակավայրերի իրականացված մարդահամարի տվյալները, կապված խաշնաբածների նստակեցության անցնելու իրողության հետ, խիստ ուշագրավ են։ 28 տարվա ընթացքում բնական վերարտադրողունակության պայմաններում բնակչության թվաքանակի համատարած և որոշակի միջին աճ էին գրանցել առավելապես ռուսները, ապա հայերն ու գերմանացիները, մինչդեռ կովկասյան թաթարներով բնակեցված գրեթե բոլոր գյուղերում, հակառակ բնական աճի նկատելի ավելի բարձր ցուցանիշների, արձանագրվել էր բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազում։ Առաջին հայացքից անբացատրելի թվացող այս երևույթի պատճառը, ինչպես նշել են ժամանակի հետազոտողները, հետևյալն էր. ինչքան մեծ թվով կովկասյան թաթարներ էին նստակեցության անցնում, այնքան մարդահամարներն ավելի ստույգ էին իրականացվում (գնալով պակասում էին նույն ցեղախմբին մերթ ամառանոցում, մերթ ծնեռոցներում և կամ քոչի ժամանակ բազմակի արձանագրելու փաստերը)։

1905-1907 թթ. արցախահայությունը մարդկային զգալի կորուստներ է կրում ցարական իշխանությունների կողմից հրահրված հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով, որի ժամանակ ավերվում և թալանվում են հայաբնակ բազմաթիվ գյուղեր։ Սակայն, հակառակ ցարական իշխանությունների` ի պաշտպանություն կովկասյան թաթարների բացահայտ կողմնակալ վերաբերմունքի, հայ վրիժառուներին հաջողվում է պատժել առավել գազանաբարո վարքագիծ ցուցաբերած թաթարաբնակ գյուղերը։

1918 թ. մայիսի 27-ին Թուրքիայի նախագծով Ադրբեջան անվամբ պետության ի հայտ գալուց և մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախացումից հետո Արցախը հայտնվում է Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանության տարածքային հավակնությունների շրջանակում։ Սակայն Դարաբաղի ազգային խորհուրդը նույն տարվա ընթացքում Շուշիում գումարած երեք համագումարների (հուլիսի 22, սեպտեմբերի 6 և

17), ինչպես նաև 1919 թ. փետրվարի 19-ի և ապրիլի 23-ի որոշումներով կտրականապես մերժում է այդ պահանջը։ Ի պատասխան նաև 1920 թ. մարտի 4-ին կայացած Ազգային խորհրդի 8-րդ համագումարի մերժողական որոշմանը՝ մուսավաթական ավագակա-խմբերը թուրքական զորքերի մասնակցությամբ փոր-ձում են արցախահայերին ուժով ծնկի բերել և նույն ամսվա 23-ին հարձակվում են Շուշի քաղաքի հայոց թաղերի և հայկական բազմաթիվ գյուղերի վրա։

Ի վերջո, 1923 թ. բառիս բուն իմաստով անդամա-հատված (առանց Հյուսիսային Արցախի և նույնիսկ առանց Շահումյանի շրջանի) Արցախից խորհրդա-յին իշխանությունները ձևում են Խորհրդային Հա-յաստանի հետ ընդհանուր սահմանից միտումնավոր զրկված Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն ու Ստալինի կամքով այն հաստատում խորհրդայնա-ցած Ադրբեջանի կազմում։

Հակառակ ստեղծված կացության՝ հայերը, այնու-ամենայնիվ, շարունակում են հուսալ, թե խորհրդային երկրում կարելի է հասնել արդարության հաղթանա-կին։ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի Հանրապետությունից ան-ջատելու և Հայաստանի հետ միավորելու խնդրին փորձում է հետամուտ լինել Խորհրդային Հայաստանի առաջին քարտուղար Ադասի Խանջյանը, սակայն այդ իսկ պատճառով 1935 թ. գնդակահարվում է, իսկ Անդրֆեդերացիայի լուծարումից (1936 թ.) հետո էլ ա-վելի են սահմանափակվում ԼՂԻՄ հայ ազգաբնակչու-թյան՝ առանց այդ էլ խիստ չափավոր իրավունքները։

Այնուհետև մինչև 1988 թ. խնդիրը ծխում, բայց եր-բեք չի մարում։ Նշյալ թվականի փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում է ընդու-նում` դիմում հղելով Ադրբեջանի գերագույն խորհրդին` նրա կազմից դուրս գալու և Հայաստանի գերագույն խորհրդին` նրա կազմի մեջ մտնելու խնդրանքով, ինչպես նաև ԽՍՀՄ գերագույն խորհրդին` նշյալ դիմումը բավարարելու ակնկալությամբ։

Այս ամենին ադրբեջանական իշխանությունները պատասխանում են Արցախի սահմաններից դուրս գտնվող Ադրբեջանի զանազան քաղաքներում և մոտ 100 գյուղական բնակավայրերում ապրող անմեղ հա-յերի նկատմամբ դաժան հաշվեհարդարով (եղեռնա-գործություններն առանձնապես արյունալի բնույթ են ստանում Սումգայիթ, Բաքու, Կիրովաբադ և մի շարք այլ քաղաքներում)։ Ողջ հանրապետությունով մեկ սանձազերծված հակահայկական հիստերիայի հե-տևանքով իրենց ծննդավայրերը հարկադրված լքում է ավելի քան 450,000 հայ։

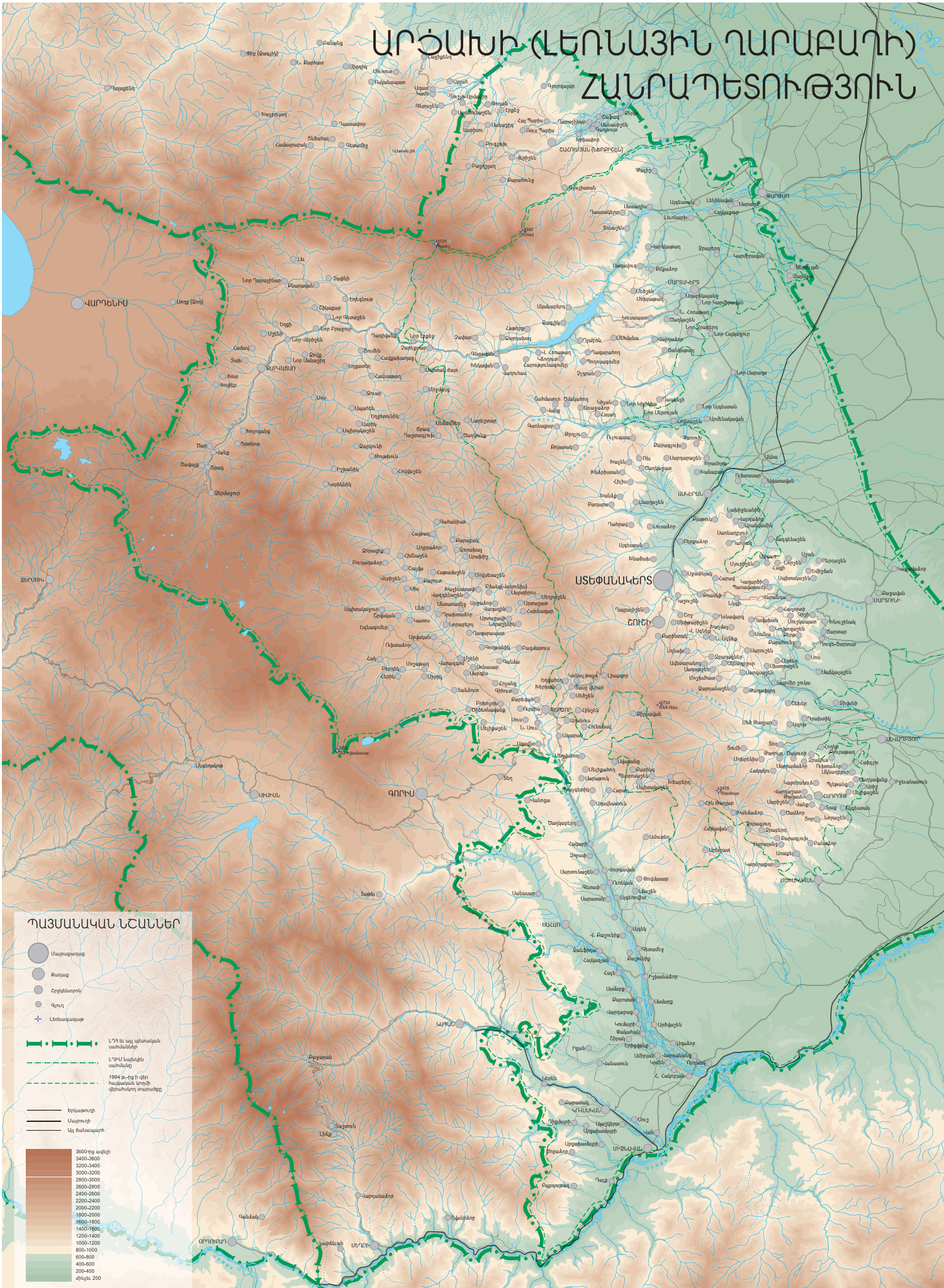
1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային և Շահումյանի շրջա-նի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստա-շրջանն Արցախը (Լեռնային Ղարաբաղ) հռչակում է անկախ հանրապետություն։ Մրանից էլ առավել գա-զազած ադրբեջանական իշխանություններն ազա-տատենչ արցախցիների նկատմամբ սանձազերծում են իսկական պատերազմ, որը տևում է մինչև 1994 թ. մայիս ամիսը և ավարտվում հայկական կողմի փայ-լուն հաղթանակով։

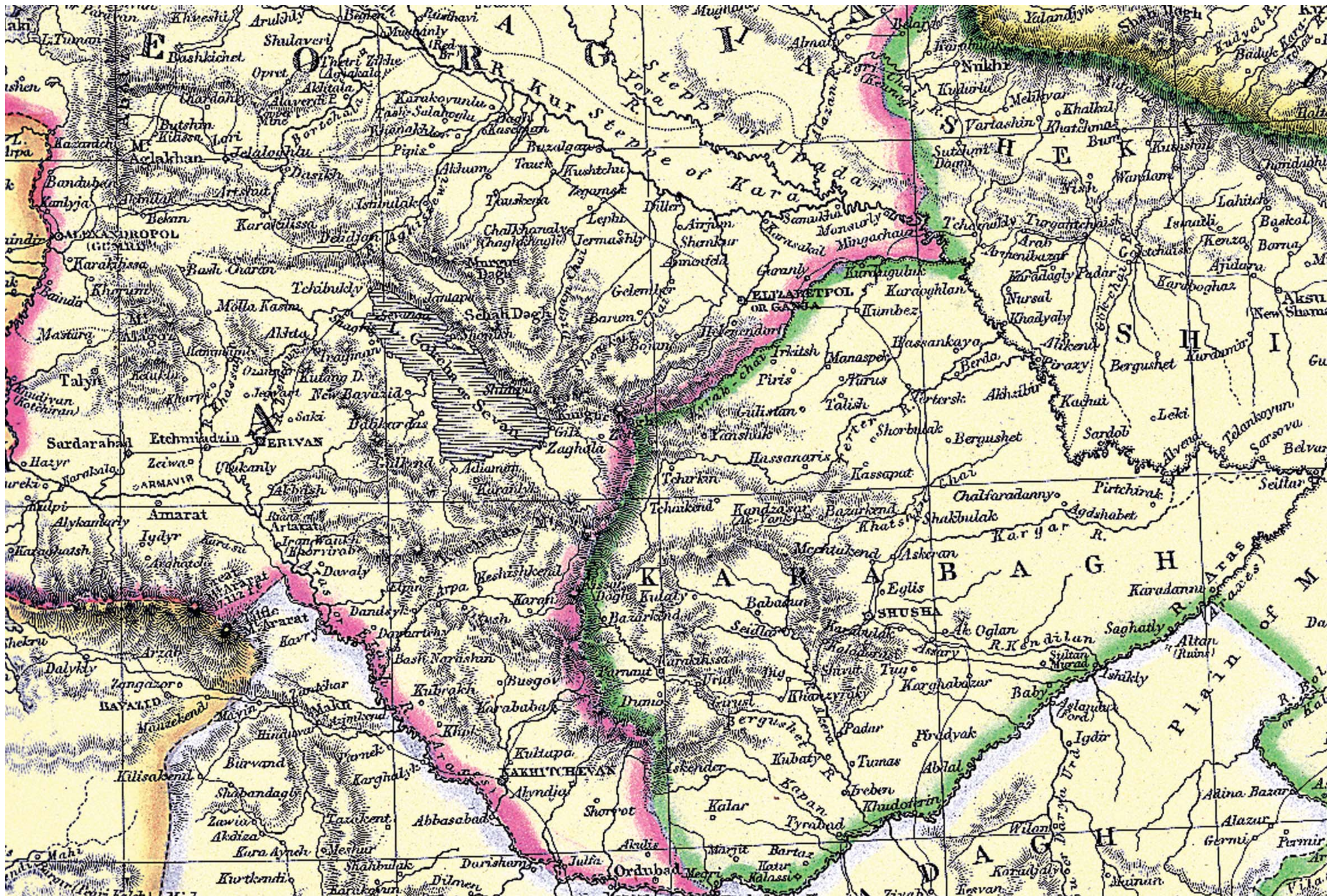
Այսպիսով` Արցախի ազատության համար դեռևս 1722 թ. սկիզբ առած, 1918 թ. ընդհատված, 1923 թ. խեղված, 1935 թ. Խորհրդային Հայաստանի առաջին քարտուղարի սպանությամբ զսպված և 1988 թ. վեր-արթնացած հայոց պայքարը պսակվեց փառավոր հաղթանակով։ Այն ձեռք բերվեց բազում հայորդինե-րի խիզախության, օրնիրուն աշխատանքի և անօ-րինակ զոհողությունների գնով։ Նրանցից 7000-ն ան-մահացան հաղթանակը կերտելու ճանապարհին։

Երկիրն արդեն պատմության գիրկն է ուղարկել իր անկախ գոյընթացի քառորդդարյա ժամանակա-շրջանը, սակայն ադրբեջանական ելուզակներն ի-րենց թշնամական գործողություններով պարբերա-բար ցույց են տալիս, որ դեռևս չեն հաշտվել երբևէ ի-րենց չպատկանած Արցախ հայաշխարհի կորստյան փաստի հետ. վկա` 2016 թ. ապրիլի սկզբին սանձա-զերծած հերթական ռազմական ագրեսիան, որը, ինչ-պես բոլոր նախորդ համանման ոտնձգությունները, նույնպես ստացավ իր արժանի հակահարվածը։

Համայն հայության ազգային իղձերը կյանքի կո-չած և յուրաքանչյուր հայորդու ոգու բերկրանքի ան-հատակ աղբյուր ազատ Արցախը մեծ մասամբ ար-դեն հասցրել է սպիացնել պատերազմի հետքերը։ Երկրում ապրում և գործում է անկախության տարի-ներին ծնունդ առած մի ողջ սերունդ, որն ամենայն իրավունքով հպարտանում է հայրերի մաքառումների արդյունքով և ջանում է էլ առավել ամրացնել ու զո-րացնել այնքան երկար տառապելուց հետո իր ազա-տությունը վերագտած սրբազան Հայրենիքը։

Անցնող յուրաքանչյուր տարվա հետ ավելի ու ա-վելի է վերաշինվում, գեղեցկանում և հզորանում բա-զում սերունդների ոգու երազներով շաղախված Ար-ցախը։ Այն ներկայումս շուրջ 150.000 խաղաղ, ստեղ-ծագործ ու աշխատասեր բնակիչներով հայկական երկրորդ հանրապետությունն է, որը ոչ հեռու ապա-գայում, անկասկած, կտոնի նաև մայր հայրենիքի հետ վերամիավորվելու պատմական բերկրալից իրա-դարձությունը։

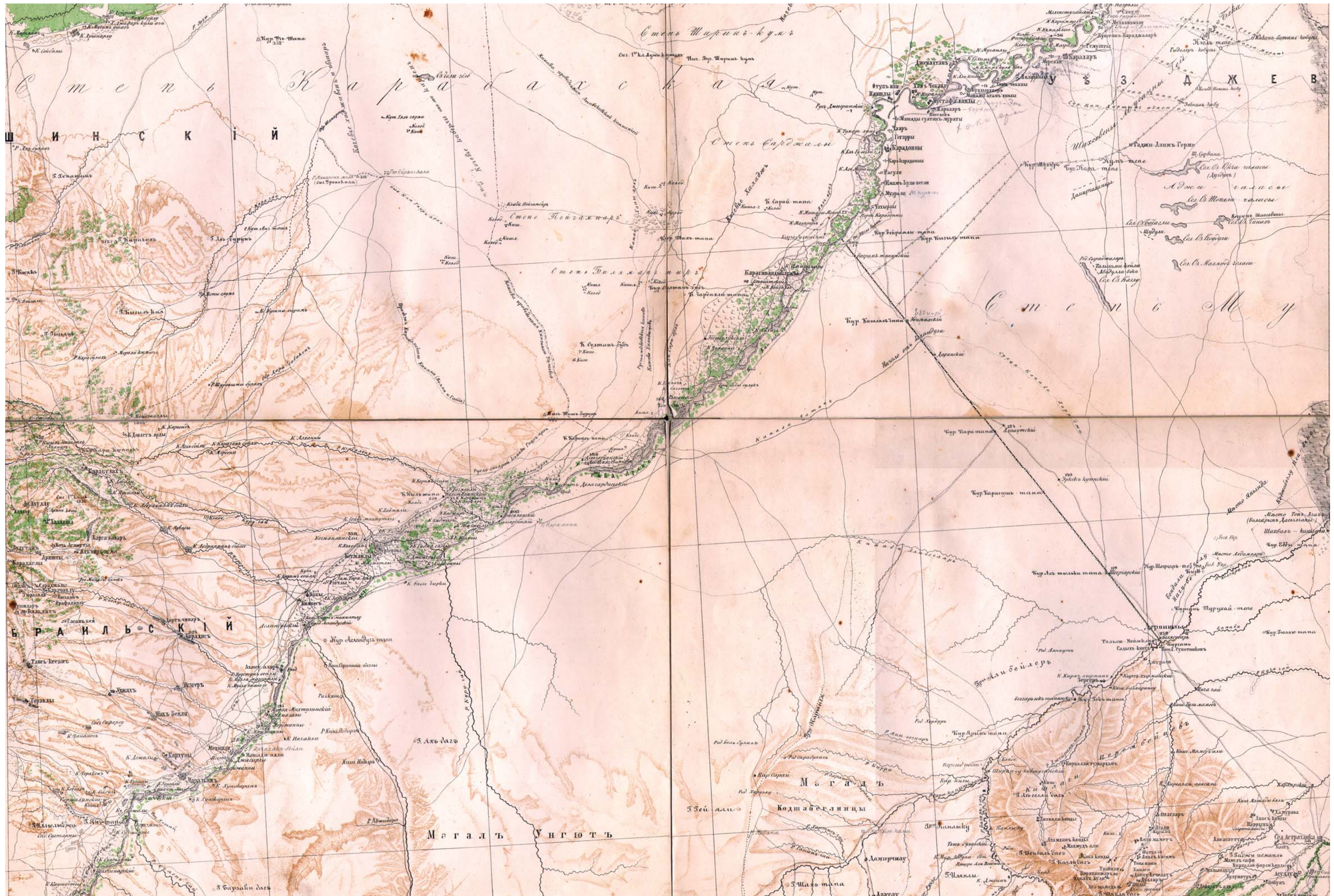

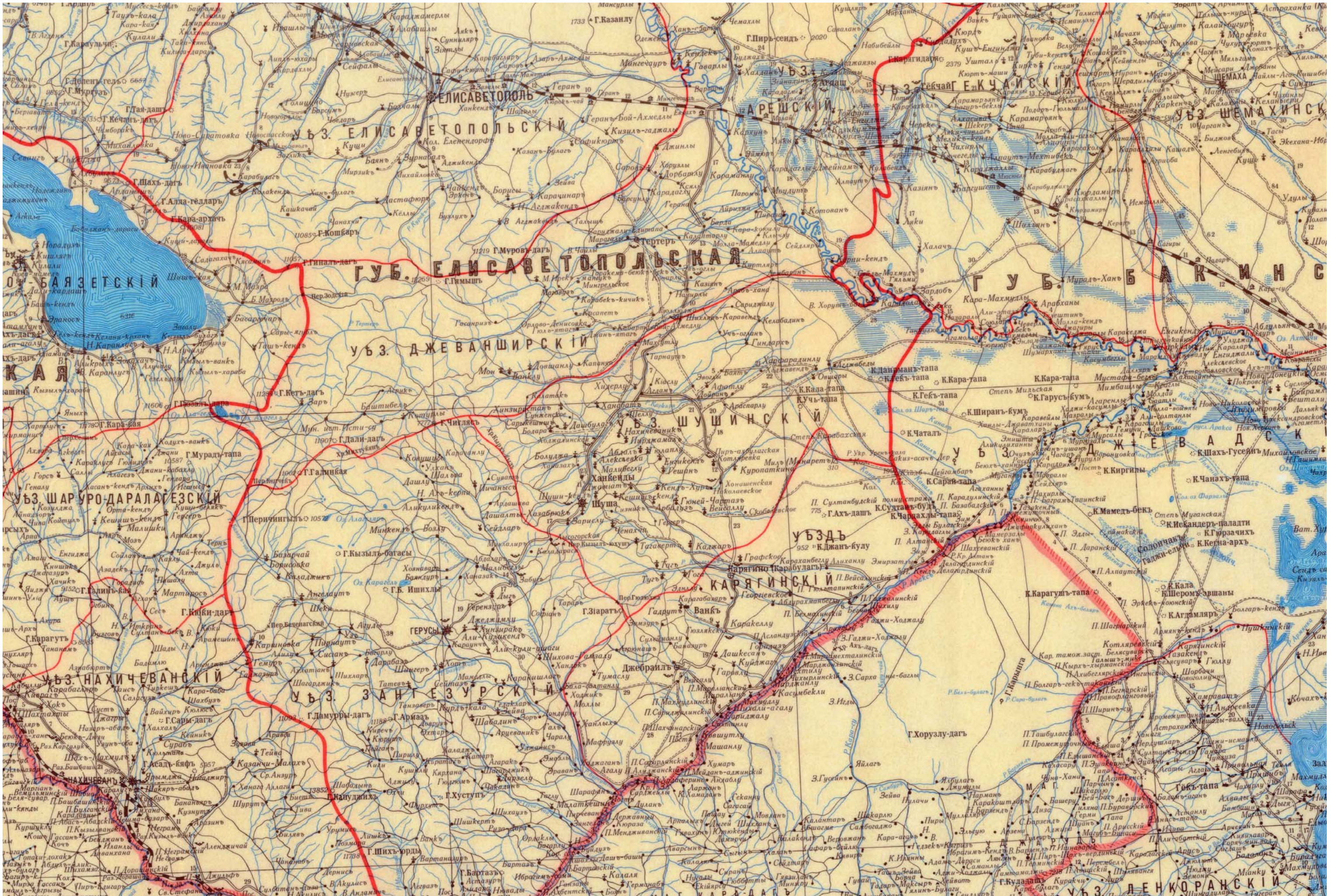

Հատված Իգնատիոս Խաչատուրյանի՝ 1751 թ. Վենետիկում հրատարակած քարտեզից

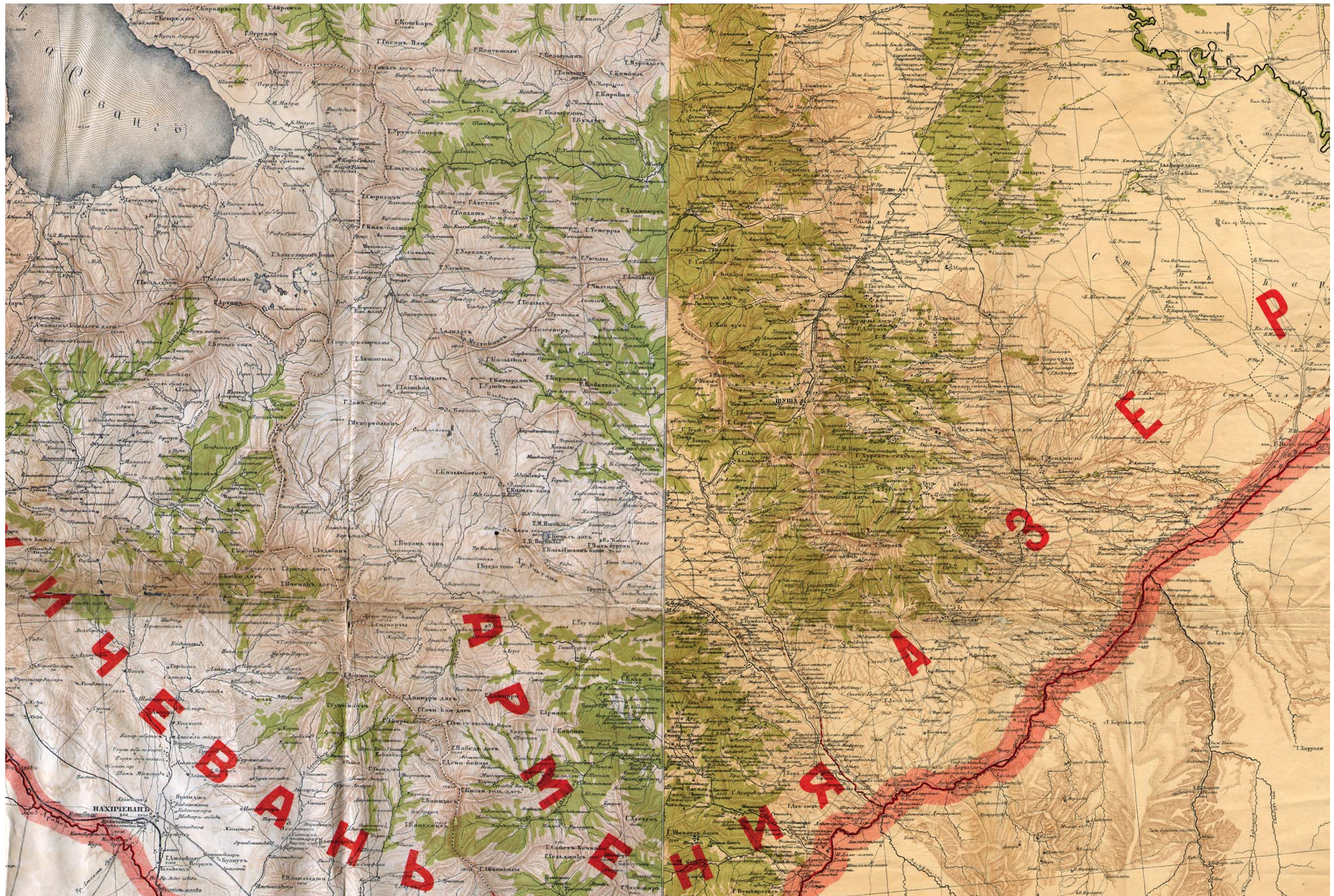
Հատված Կովկասյան զինվորական օկրուգի բարտեզագրության բաժնի՝ 1900-ական թթ. սկզբներին հրատարակած քարտեզից

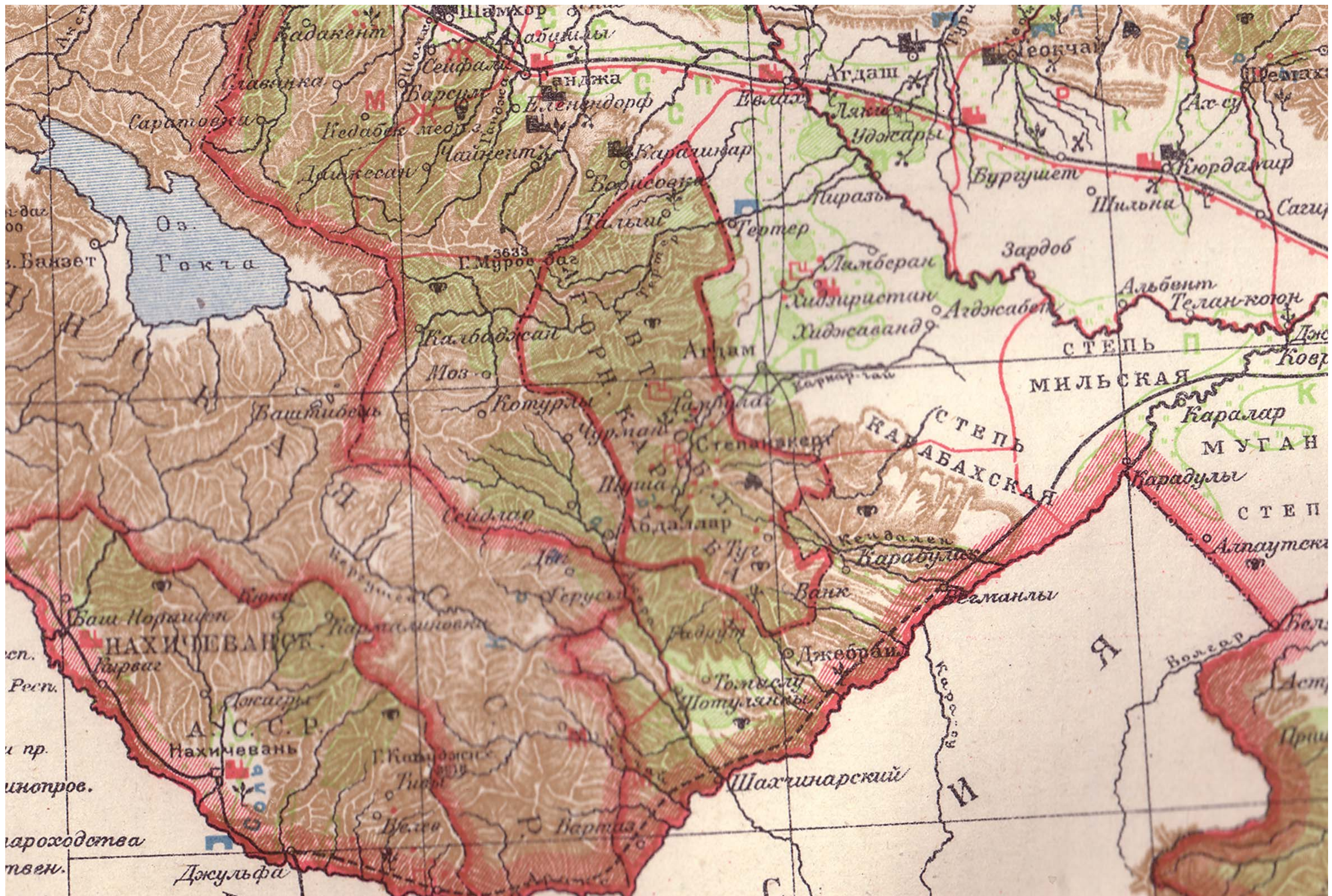

Հատված Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարյանցի՝ 1893 թ. Թիֆլիսում հրատարակած «Աղվանից երկիր և դրացիք» գրքի ներդիր բարեանգի

Հատված 1921 թ. հրատարակված քարտեզից

Հայկագունյաց աշխարհի եպիսկոպոսարանների, վանքերի, եկեղեցիների և սրբավայրերի 1691 թ. քարտեզի՝ (հեղինակ՝ Երեմիա Չելեպի Զյոմյուրճյան Կոստանդնուպոլսեցի) Արցախին վերաբերող նշումները՝ արտատպված Գաբրիելա Ուլուռջյանի գրքից (**Uluhogian G.**, Un' antica mappa dell' Armenia. Ravenna, 2000, pp. 51-70)

«Սուրբ Յովհաննէս ուխտատեղ»:

«Թրջեվի վանք Ոռեկան, ուր նախ եղին զմարմին Եղիշէի առաքելոյ»:

«Հագարու իլան աղբիւր. արժանատրաց ջուր երեւի. եւ անարժանից ցամաք»:

«Եպիսկոպոսարան. Խաթ առաքելոյ վանք, սուրբ Աստվածածին»:

«Եպիսկոպոսարան. Եղիշէ առաքելոյ աթոռ, աջն գոյ»:

«Եպիսկոպոսարան. Չարբերդ վանք»:

«Արիփսիմեա եպիսկոպոս եւ Յովսէփ քահանայ եւ Այի-թալա սարկաւազի նահատակութեան տեղն ծառ մրտենի բուսաւ, բժիշկ ցաւոց. եւ Անանիայ պարսիկ նահատակեցաւ»:

«Եպիսկոպոսարան. Շախկախ վանք, ուր շղթայ Պետրոսի առաքելոյն»:

«Անապատ արանց»:

«Բէկաթաղենց վանք. եպիսկոպոսարան»:

«Եպիսկոպոսարան. Կթեշվանք, Լուսաւորիչ շինեաց»:

«Էադոռն անապատ»:

«Եղիշէի անապատ»:

«Վանք Տաշտանոց»:

«Եպիսկոպոսարան. սուրբ Յակոբայ վանք, ուր մասն կան Մծբնայ Յակոբ հայրապետին»:

«Կուսանաց անապատ»:

«Եպիսկոպոսարան. Հիրերայ վանք»:

«Ամարասու եայլա կաթողիկոսարանին»:

«Եպիսկոպոսարան. Տուգաղու Խաչափայտ վանք»:

«Վանք եպիսկոպոսարան եւ գերեզման Եղիշէի, Զրվշտիկ. նշխար Վաջագան թագաւորի»:

«Անապատ Մեծշէն»:

«Դիզափայտ լեռն. Թաթարք զճգնաւորս եւ զհաւատացեալս խրցիւք գարոյ եւ ցորենոյ այրեցին»:

«Լեռն. Թագուիին եւ բագունք նահատակեցան եւ Քաղաքաբլուր կոչեցաւ»:

«Անապատ Խաթայոյ»:

«Եպիսկոպոսարան. Ծարայ վանք»:

«Մարդաղաւնեաց խաչ. Թաթէոս բերաւ ի տաշտէն ուր զՓրկիչն լուացին»:

«Եպիսկոպոսարան. Ամարաս, առաջին աթոռ Գրիգորիսի թոռինն Լուսաւորչի: Եւ աստ յայտնեցան, ասեն, մեծի Վաջագան թագաւորին շիշ մի լի արեամբ Զաքարեայ քահանային եւ մասն Պանդալէիմօնի բժշկին և մասն Յովսէփ Արեմաթացոյն. և Գրիգորիսի աջն և գերեզմանն աստ գոն»:

«Աթոռ Գանձասար եւ կաթողիկոսարան սուրբ Խաչ անուն. գոյ ծնօտ Լուսաւորչին զոր աներ Մագիստրոսի

ճիհանշիրայն բերել ետ. եւ մասն ի գլխոյ սուրբ Սկրտչին, եւ մասն Իզապուզոոյ եւ Դաւթի Դվնեցոյ սրբոց վկայիցն»:

«Կուսանաց անապատ Աւետարանոց»:

«Բողղրդան անապատ»:

«Վերնտէ»:

«Թէրթեր չայ յարեւելս գնայ եւ անցեալ զՊէրսէ քաղաքի ի Կուր գետ խառնի»:

«Ծեր Աւետարան ուխտատեղ»:

«Անապատ Պանանց»:

«Կէնճէ քաղաք. Խօսրօվ նահատակեցաւ»:

«Ծաղկոց անապատ»:

«Պէրսէ քաղաք. գահ թագաւորին Վաջագանի»:

«Դաւիթ եւ Համազասպ նահատակեցան»:

«Սուրբ Նշան վանք. եպիսկոպոսարան»:

«Վէրի Զէկէմ. Դարամուրատ արանց անապատ»:

«Եպիսկոպոսարան. Փաղիսոս վանք»:

«Եպիսկոպոսարան. Կիտապակ վանք»:

«Ոսկանապատ անապատ կուսանաց»:

«Կտաշինու անապատ»:

«Կուսանաց անապատ»:

«Կաթուղիկէ վանք»:

«Գրիգորի սուրբ Խաչ. ուխտատեղ»:

«Քեարխանէ ուխտատեղ. անապատ»:

«Դարապաղի Եղինասար. եպիսկոպոսարան վանք»:

«Գ մանկանց ուխտատեղ. մասունք կան»:

«Չարեք անապատ. միանձունք Դ (100) միաբանք, երբեմն եւս առաւելուն»:

«Կաղնայ խաչ. ուխտատեղ Փունդարի»:

«Արքայեկ անապատ»:

«Կիլիստան. Ամենափրկիչ անապատ»:

«Պլանուխ ուխտատեղ»:

«Նէրքին Զէկէմ»:

«Քէմէնտար անապատ կուսանաց»:

«Շէմքիւռ գետս յարեւելս գնայ. զդաշտս առոգանէ լի տոհմականօք եւ հատանի»:

«Տիրատուր վարդապետի գերեզման, ուխտատեղ»:

«Եպիսկոպոսարան Խաշլապէկ վանք»:

«Գոշ անապատ»:

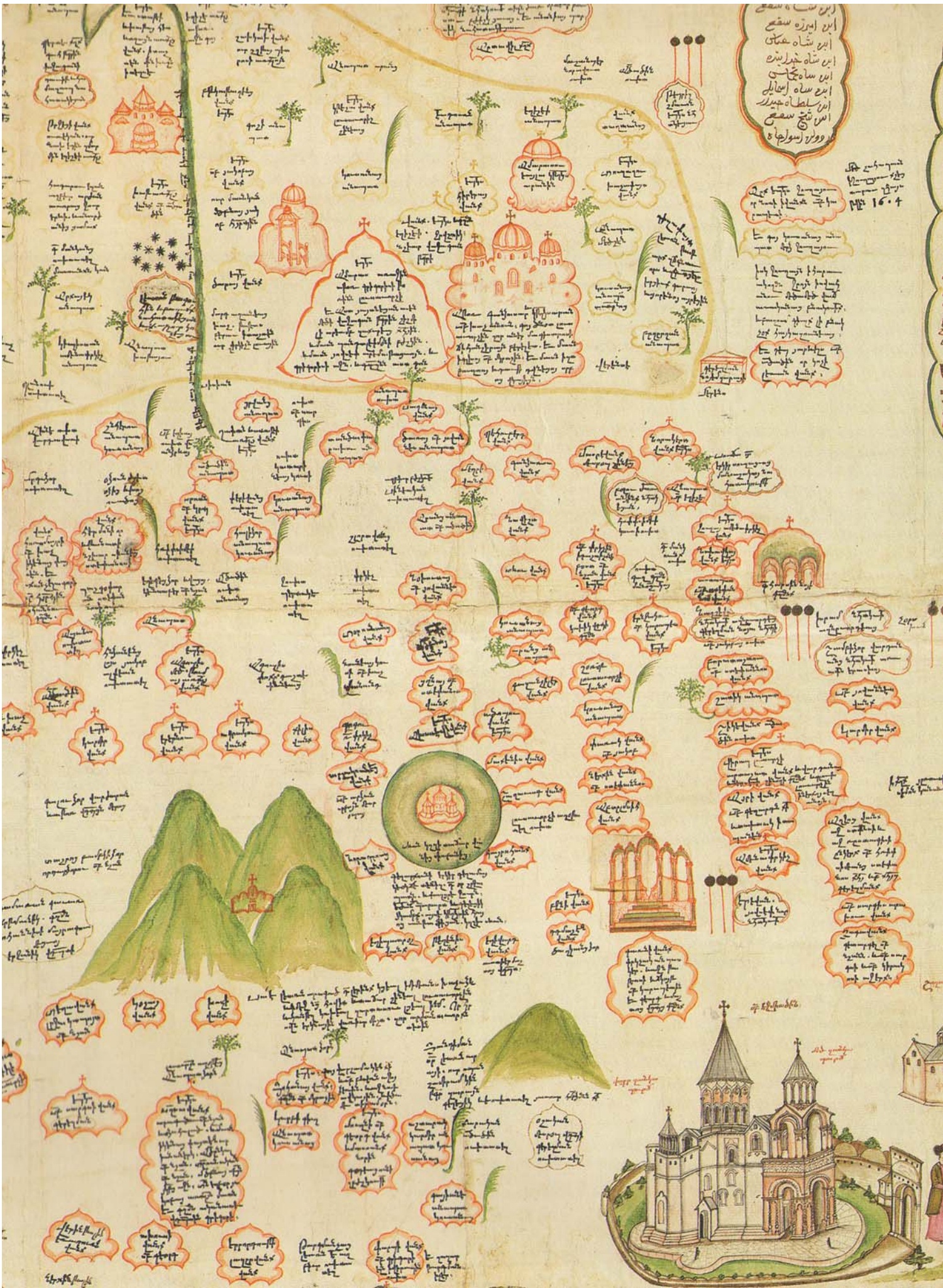
«Եպիսկոպոսարան. Մնաջուր վանք»:

«Ամենափրկիչ վանք, եպիսկոպոսարան: Խօսրօվի գերեզման»:

«Մրգաձոր ուխտատեղ»:

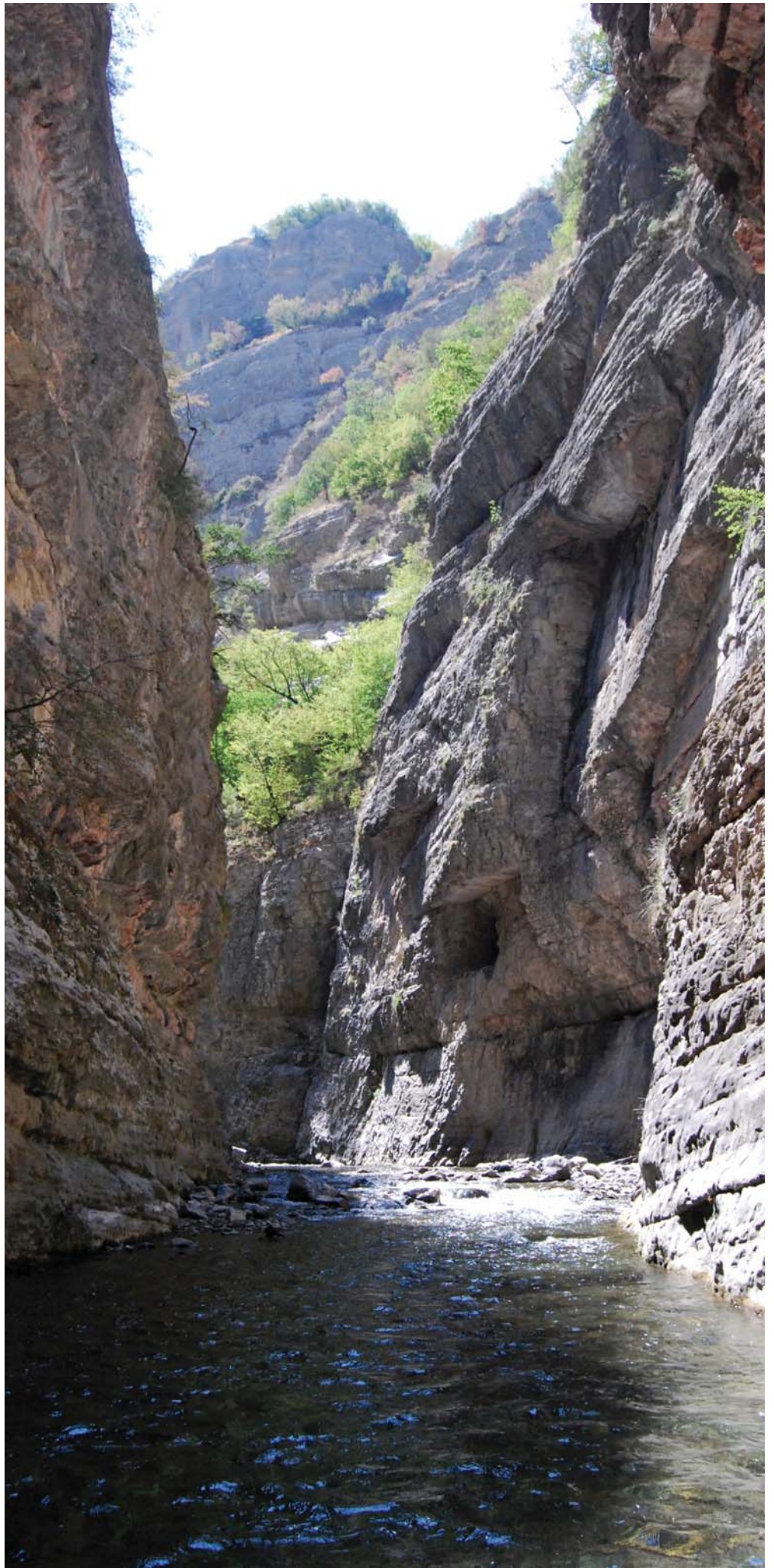
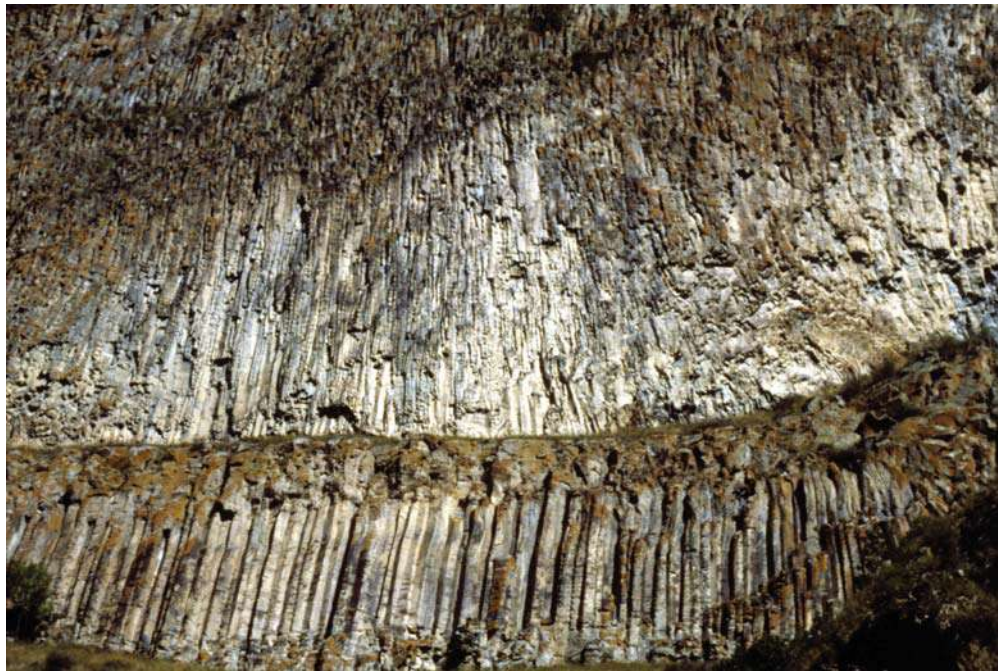
«Խալխանէ խան»:

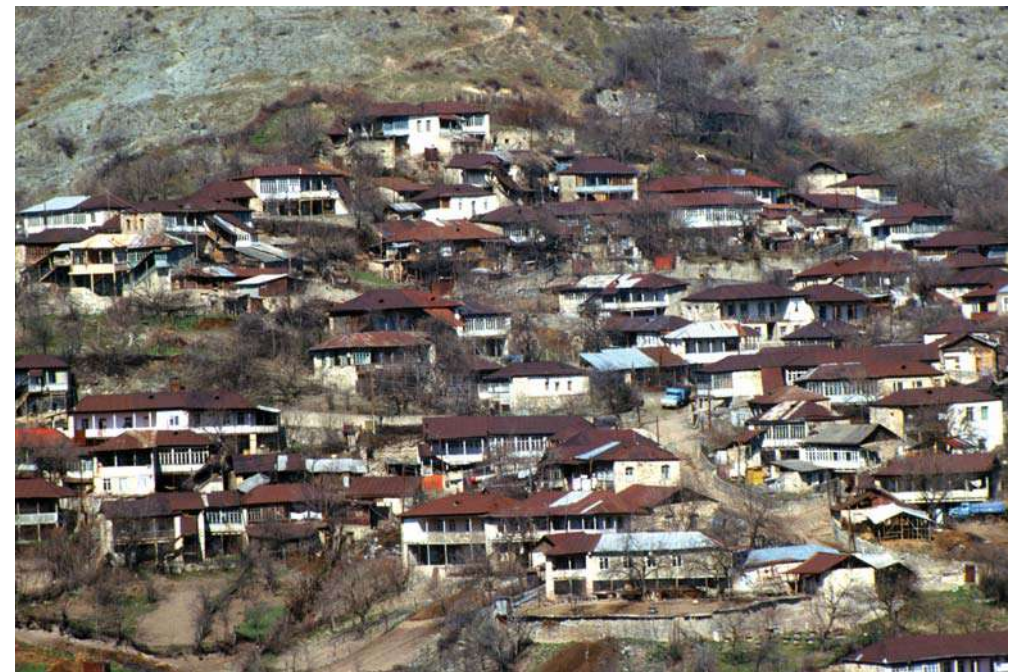
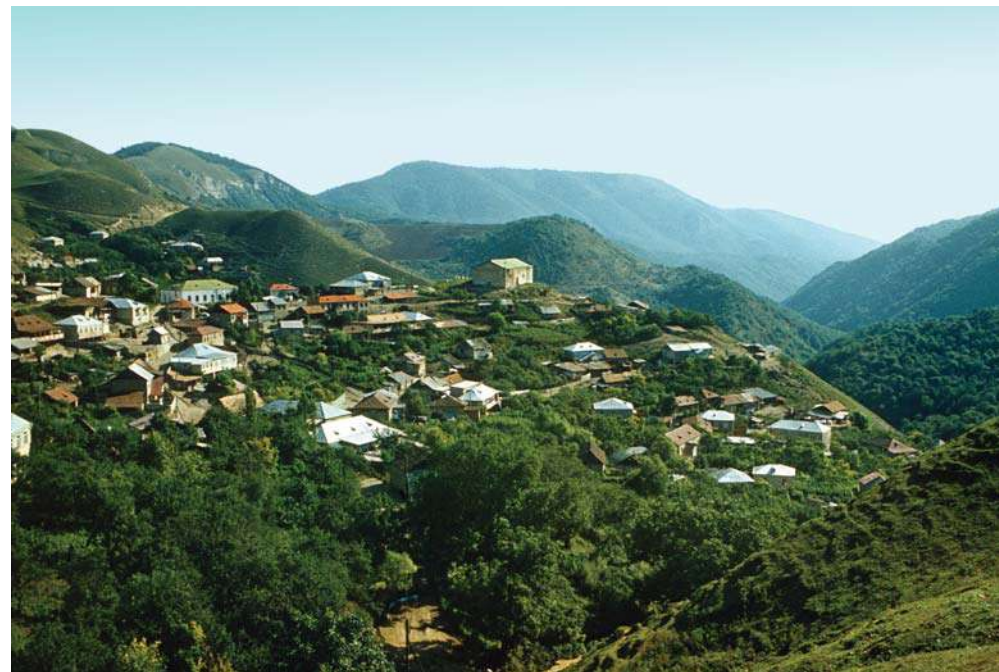
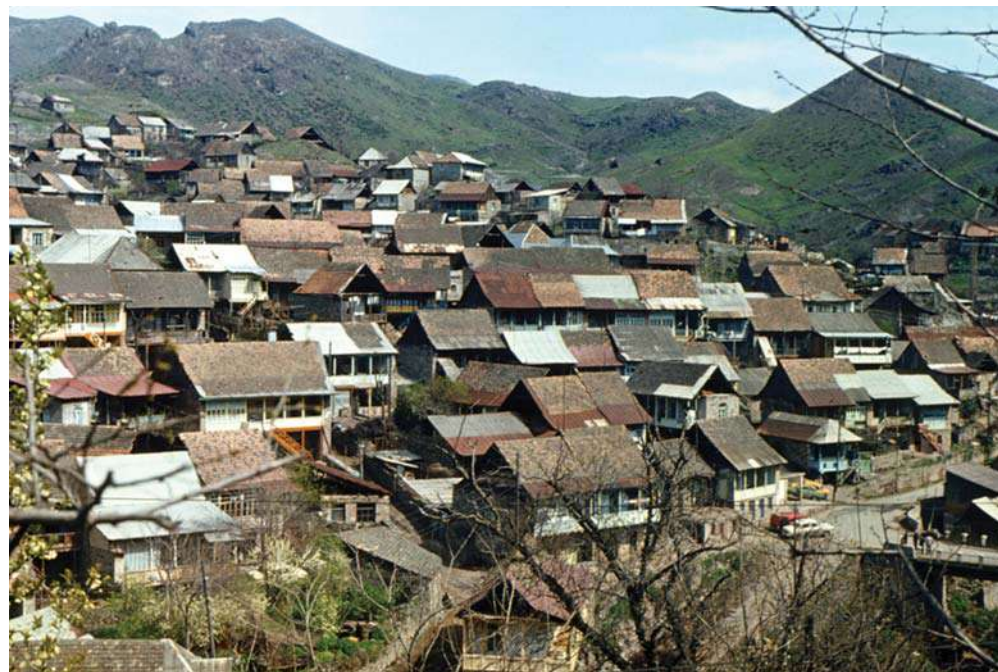
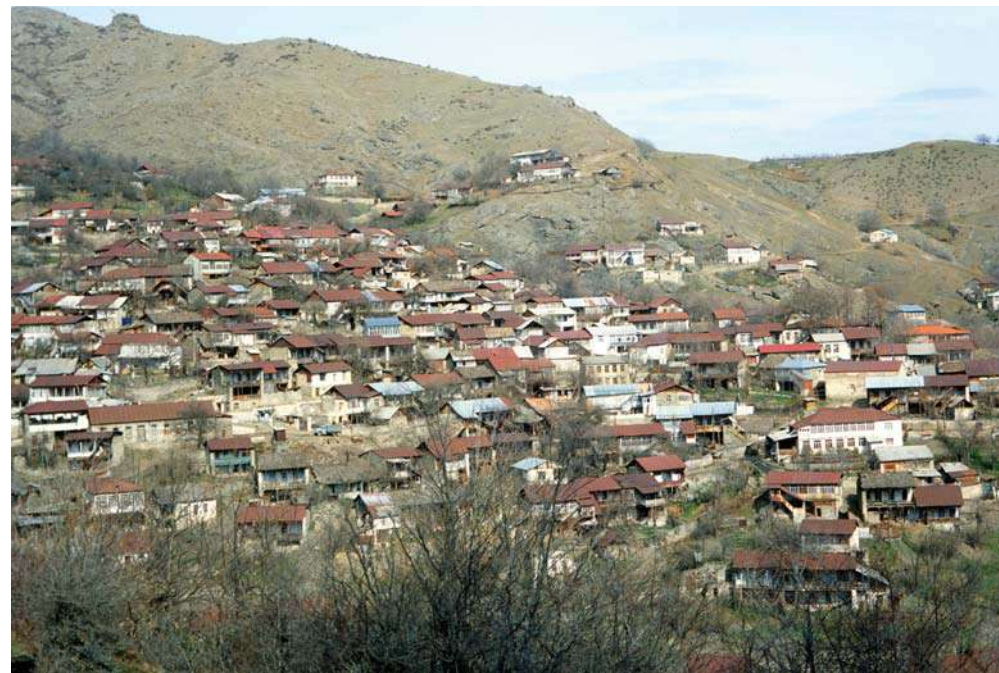
«Գամառան գաւառ Բրթմանիկ. գերեզման Յոհաննիսի Մայրագումեցոյ երջանիկ վարդապետի»:

Հատված Երեմիա Կոստանդնուպոլսեցու՝ 1691 թ. կազմած քարտեզից

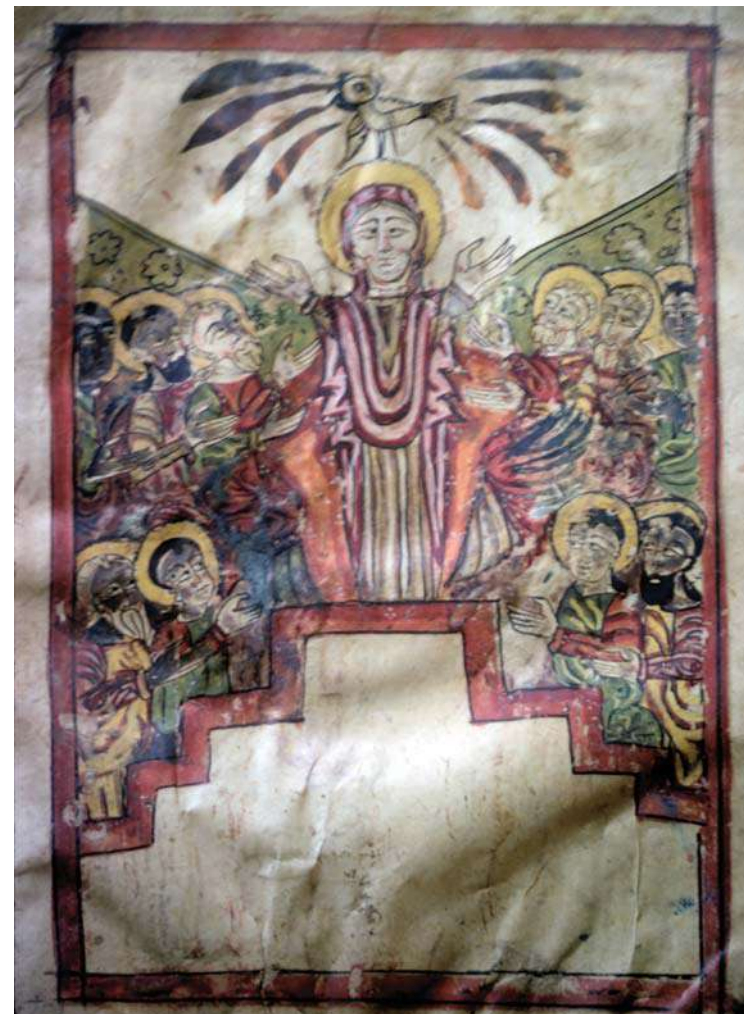
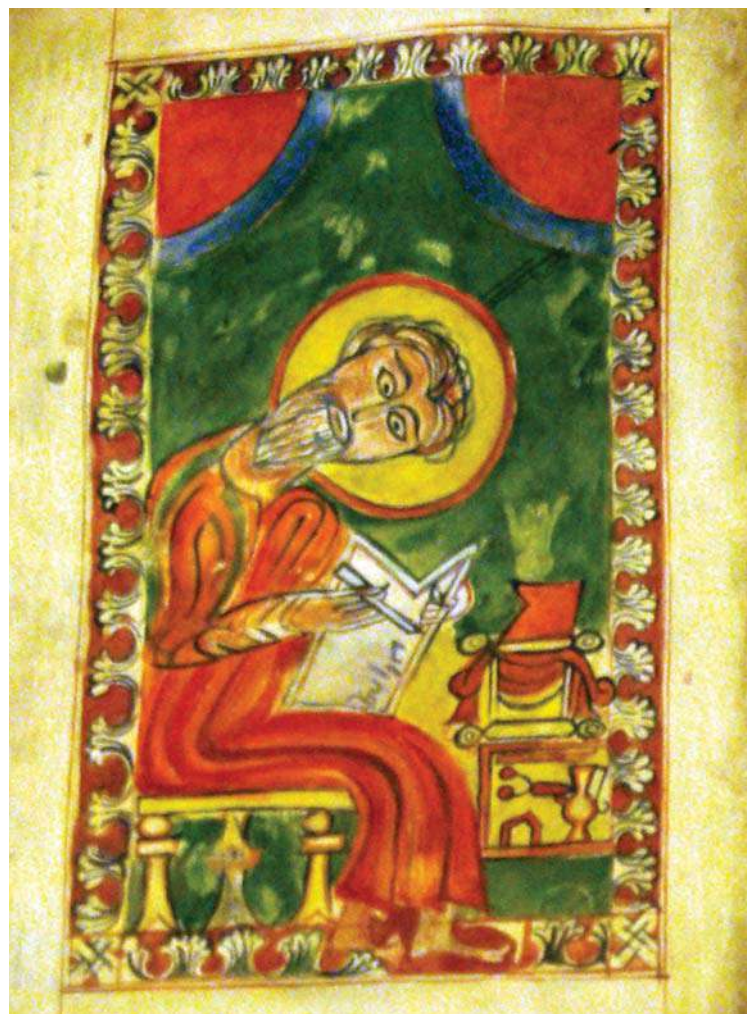

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12

1. Տեսարան Շուշի քաղաքից
2. Տեսարան Տումի գյուղից (Հաղորտքի շրջան)
3. Տեսարան Գետաշեն գյուղից (Խան-լարի շրջան)
4. Մեսրոպ քահանա Տեր-Գրիգորյանցի տունը (1889 թ.) Գետաշեն գյուղի կենտրոնում
5. Տեսարան Բանանց գյուղից (Դաշկեսանի շրջան)
6. Տեսարան Գյուլիստան գյուղից (Շահումյանի շրջան)
7. Տեսարան Դահիրավ գյուղից (Ասկերանի շրջան)
8. ԺԺ դարավերջի բնակելի տուն Գետաշենում (Խանլարի շրջան)
9. Բերդաձորի ենթաշրջանի Մեծշեն գյուղը (Շուշիի շրջան)
10. Տեսարան Դռնավարգ գյուղից (Ասկերանի շրջան)
11. Տեսարան Մյուրիշեն գյուղից (Մարտունու շրջան)
12. Հատված Մեսրոպ քահանա Տեր-Գրիգորյանցի՝ 1889 թ. կառուցած տնից (Խանլարի շրջան)

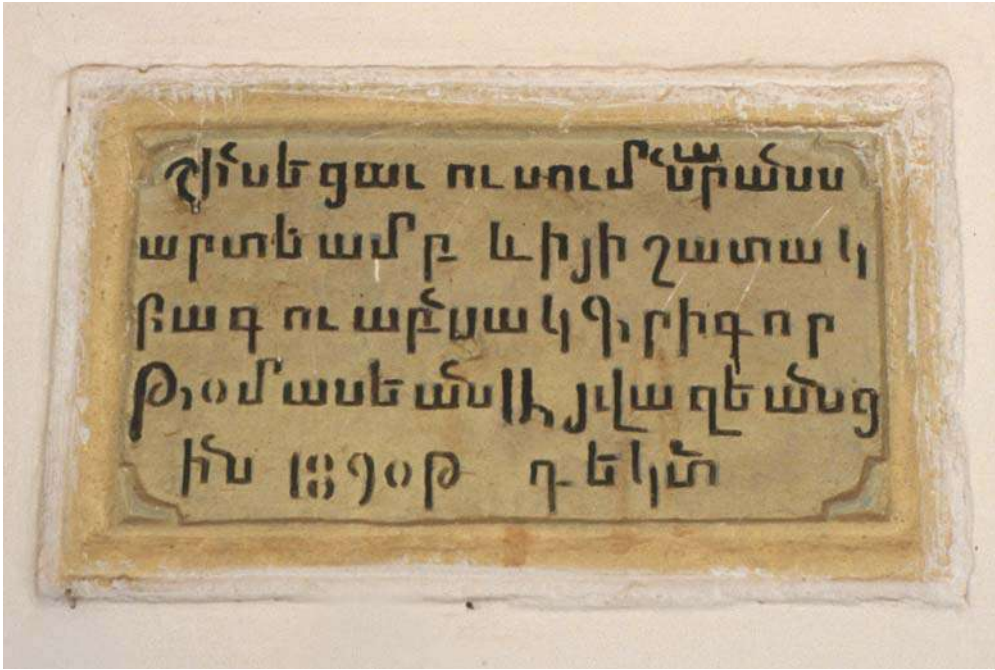
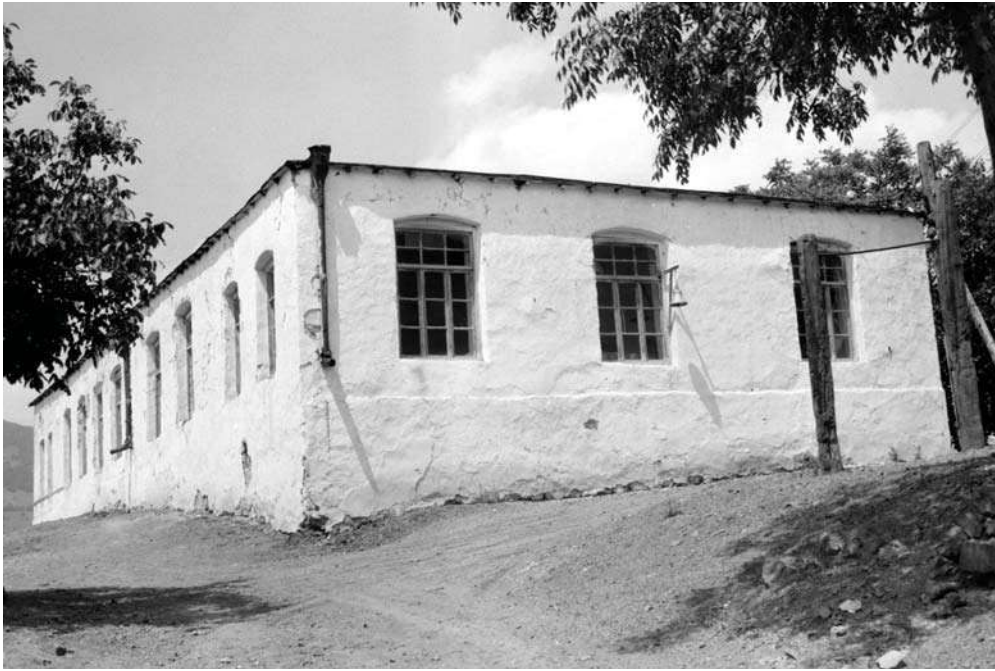

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10

- 1-2. 1412 թ. ստեղծված ձեռագիր (Ստեփանակերտի պատմաեկրագիտական թանգարան)
- 3-4, 6-9. Մանրամկարների մի քանի էջեր 1559 թ. Ջրվշտիկ (Եղիշե առաքյալ) վանքում ստեղծված ձեռագրից
- 5, 10. Երկու էջ 1656 թ. Գանձասարի վանքում ստեղծված ձեռագրից

1	2	3
4	5	6
7		
8	9	10
		11

1. Գանձակ. Աֆանասյան ուսումնարանի շենքը, 1909 թ.
2. Շուշի. Ռեալական դպրոցի շենքը
3. Մեծշեն գյուղի (Շուշիի շրջան) դպրոցը, 1902 թ.
4. Առաջածոր գյուղի (Մարտակերտի շրջան) դպրոցը
5. Մարտունի գյուղի (Շամխորի շրջան) դպրոցը, 1911 թ.
6. Բաղա (Բաղենք) գյուղի (Շամխորի շրջան) դպրոցը
7. Մարուշեն գյուղի (Ասկերանի շրջան) դպրոցի շինարարական արձանագրությունը, 1890 թ.
8. Պետրոսաշեն գյուղի (Հաղորոքի շրջան) դպրոցը
9. Գետաշեն գյուղի (Խանկարի շրջան) ութամյա դպրոցը
10. Մեծշեն գյուղի (Շուշիի շրջան) դպրոցի շինարարական արձանագրությունը, 1902 թ.
11. Հացի գյուղի (Մարտունու շրջան) դպրոցը

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12

1. Տող գյուղի (Հաղորութի շրջան) աղբյուրը, ԺԺ դար
- 2-3. Պեխի աղբյուրը (Շուշիի շրջան) և նրա շինարարական արձանագրությունը, 1871 թ.
4. Կեմրակունճ գյուղի (Հաղորութի շրջան) աղբյուրը, ԺԹ դար
5. Մեծշեն գյուղի (Շուշիի շրջան) աղբյուրը, ԺԹ դար
- 6,10. Թաղոտ գյուղի (Հաղորութի շրջան) աղբյուրը և նրա շինարարական արձանագրությունը, 1738 թ.
- 7-8. Պարին Պիժ վանքի աղբյուրը (Շուշիի շրջան) և նրա նորոգության արձանագրությունը, 1851 թ.
9. Մոխրենիս գյուղի (Հաղորութի շրջան) աղբյուրը
11. Հաճավ գյուղի (Քարվաճառի շրջան) աղբյուրը, 1677 թ.
12. Թաղասեռ գյուղի (Հաղորութի շրջան) աղբյուրը, 1915 թ.

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12

1. Յրտնոտ գյուղի (Քարվաճառի շրջան) կամուրջը, ԺԳ դար
2. Քարավազի հին կամուրջը (Հաղորւթի շրջան), վաղ միջնադար
3. Կամուրջ Գետաշեն գյուղում (Խան-լարի շրջան)
4. Հոնուտի կամուրջը (Շուշիի շրջան) Կարկառ գետի վրա, ԺԸ դար
5. Լալազարի կամուրջը (Քաշաթաղի շրջան) Որոտան գետի վրա
6. Ջարվանեսի կամուրջը (Հաղորւթի շրջան) Տումաջրի վրա, ԺԳ դար
7. Տահիսի կամուրջը (Հաղորւթի շրջան) Իշխանագետի վրա, ԺԷ դար
8. Բանանց գյուղի (Դաշկեսանի շրջան) Մեծ կամուրջն Արթինաջուր գետի վրա
9. Ակնադբյուրի կամուրջը (Ասկերանի շրջան) Վարանդա գետակի վրա
10. Մահտեսի Արանի կամուրջը (Ասկերանի շրջան) Ավետարանոց գյուղի մոտ, 1663 թ.
11. Բանանց գյուղի (Դաշկեսանի շրջան) Յանցի կամուրջն Արթինաջուր գետի վրա
12. Խռոված կամուրջը Վերիշեն և Ներքիշեն գյուղավանների (Շահումյանի շրջան) միջանկյալ հատվածում՝ Սևջուր գետի վրա (իրականում կողքին, քանի որ գետը շատ վաղուց փոխել է հունը և հոսում է ոչ թե կամրջի տակով, այլ կողքով)

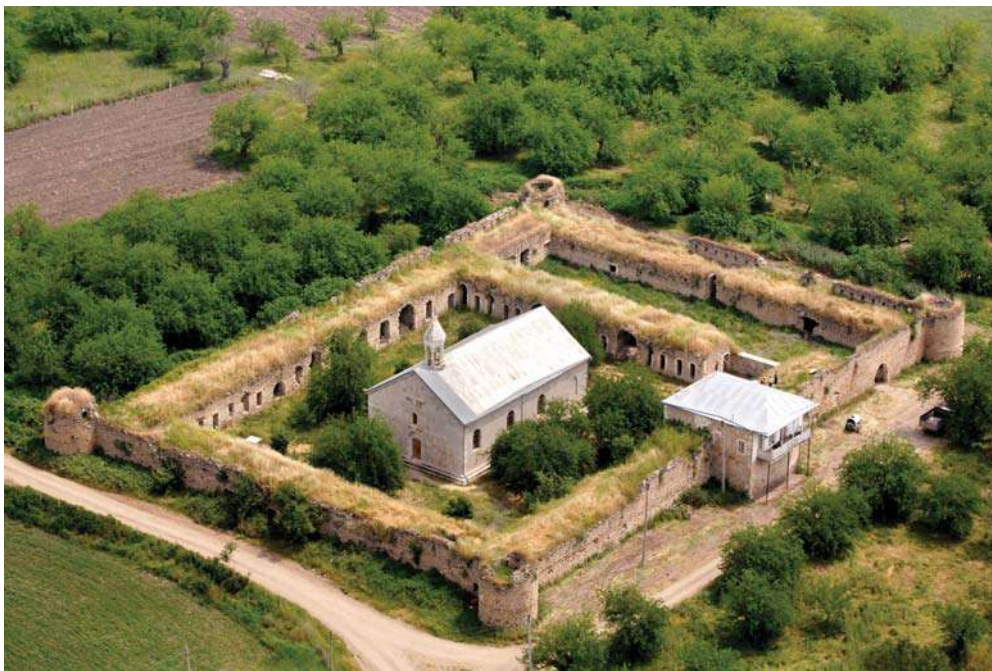
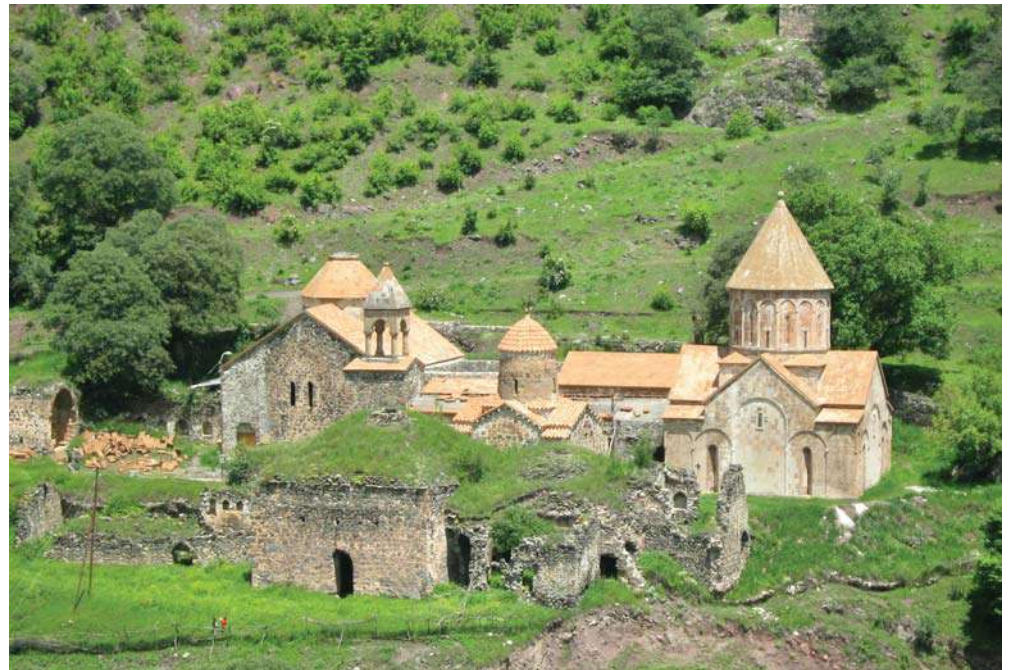

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12

1. Հատված Տիգրանակերտի (Ասկերանի շրջան) պարսպապատերից, մ.թ.ա. Ա դար
2. Հատված Ասկերանի բերդից
3. Հատված Չարաբերդի (Ջրաբերդ) դարպասին հարող պարսպապատերից (Մարտակերտի շրջան)
4. Փառիսոսի բերդը (Գետաբեկի շրջան)
5. Տեսարան Չարաբերդից (Ջրաբերդ)
6. Տեսարան Պահու բերդից (Քաշաթաղի շրջան)
- 7-8. Տեսարան Հանդաբերդից (Շահումյանի շրջան) և նրա կեղծ դարպասը
9. Գյուլիստանի բերդը (Շահումյանի շրջան)
10. Հատված Հակառակաբերդի (Մարտակերտի շրջան) պարսպապատերից
11. Հատված Ականաբերդի (Մարտակերտի շրջան) պարսպապատերից
12. Չարեք բերդը (Գետաբեկի շրջան)

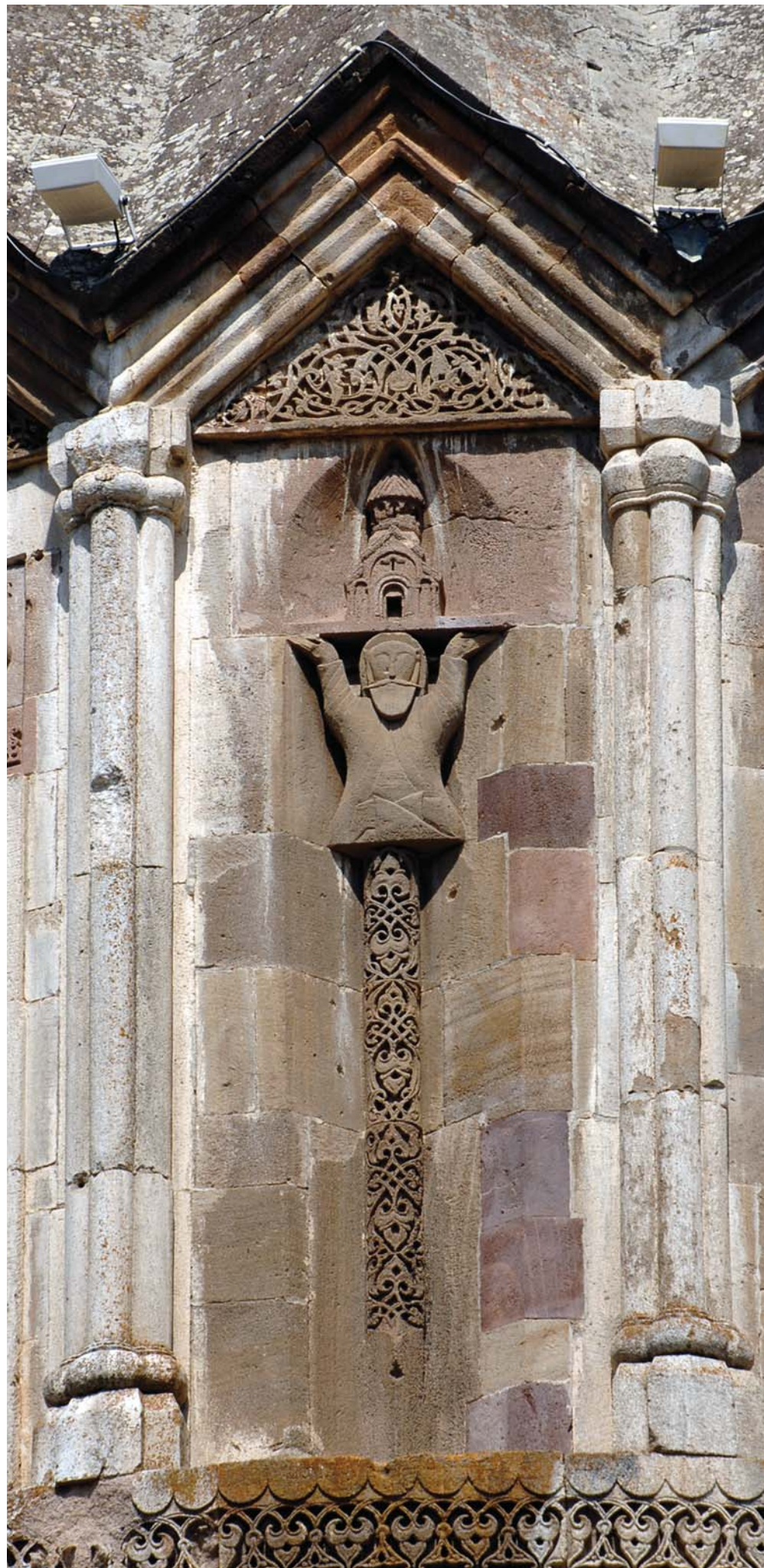

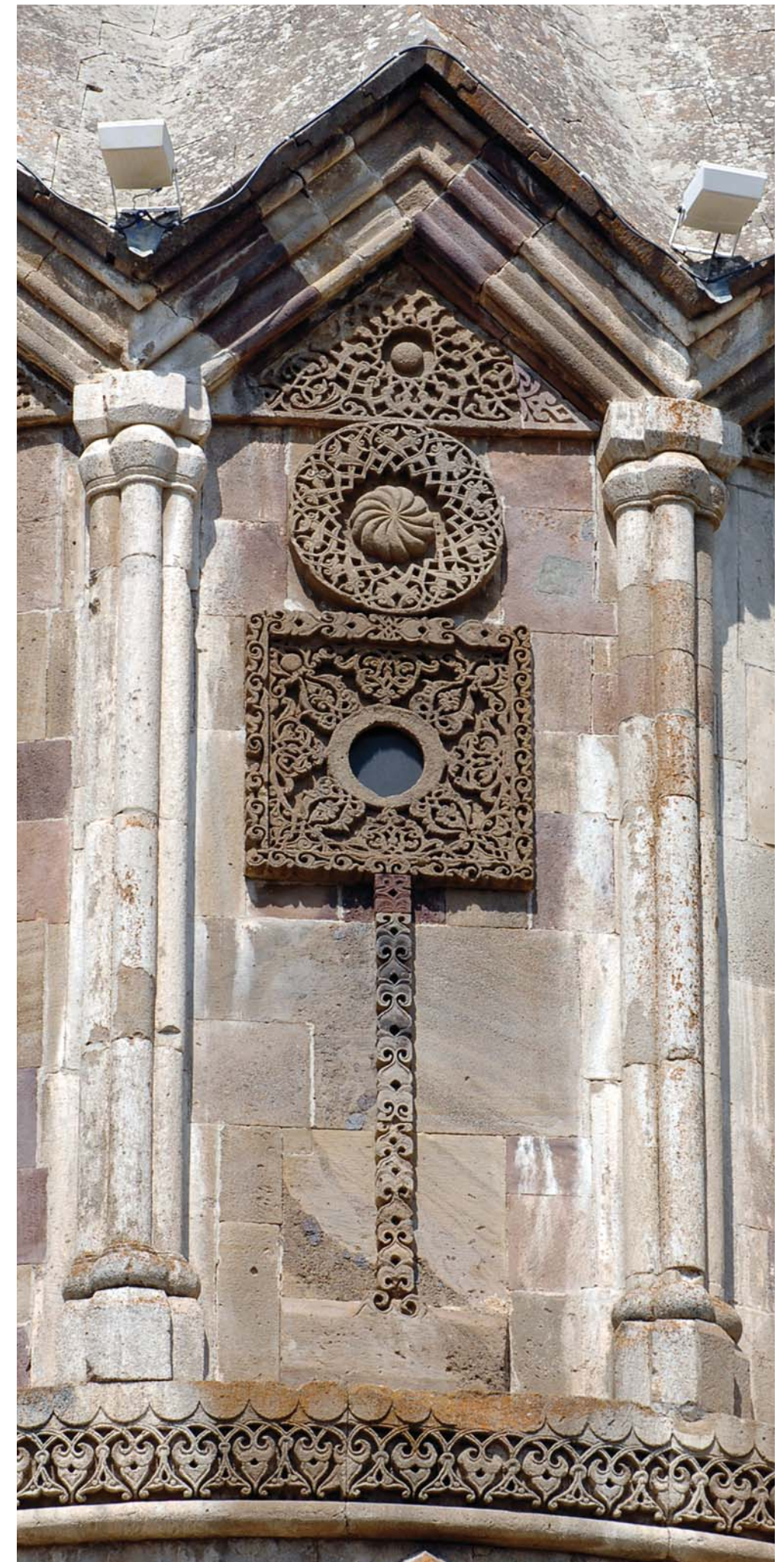
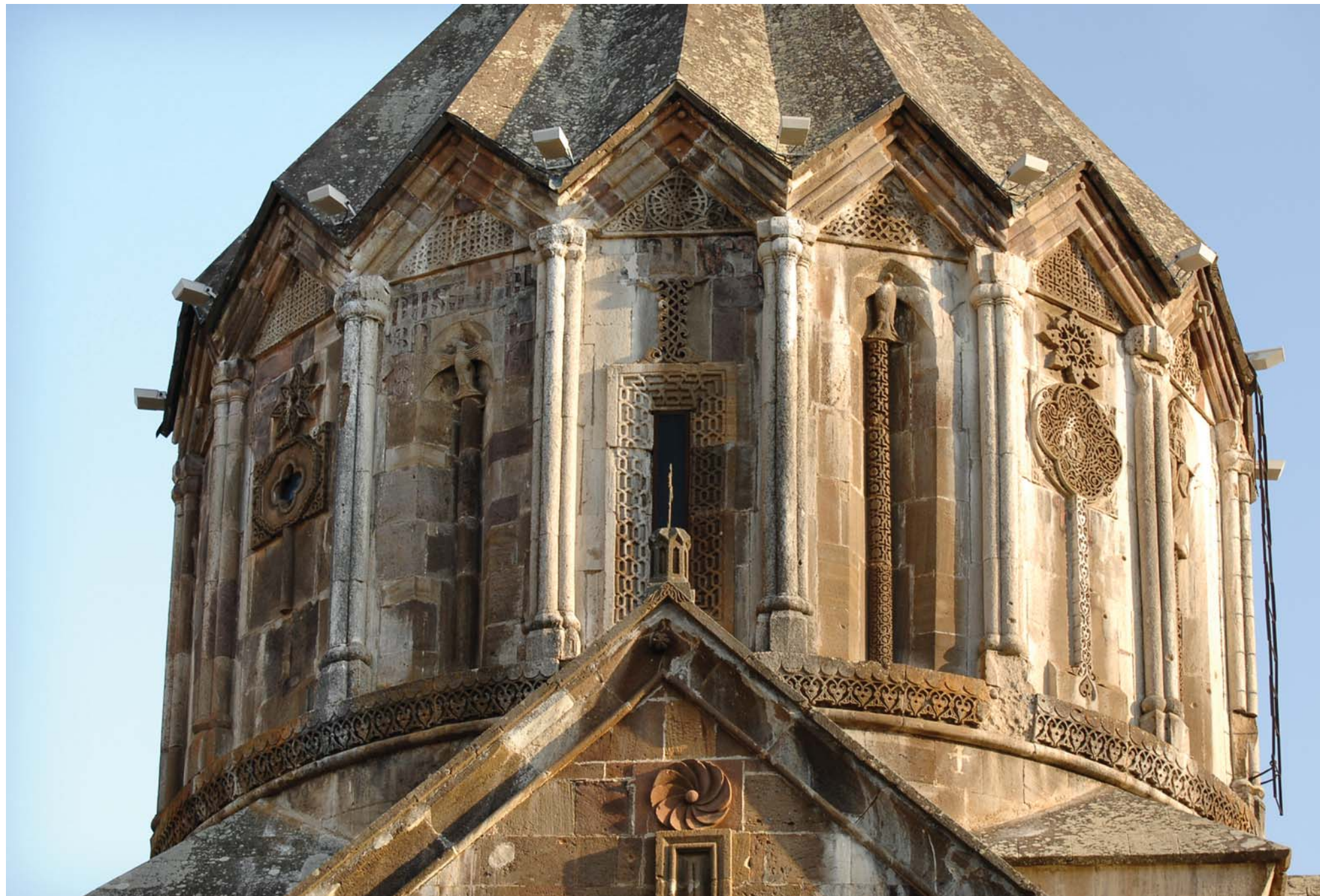

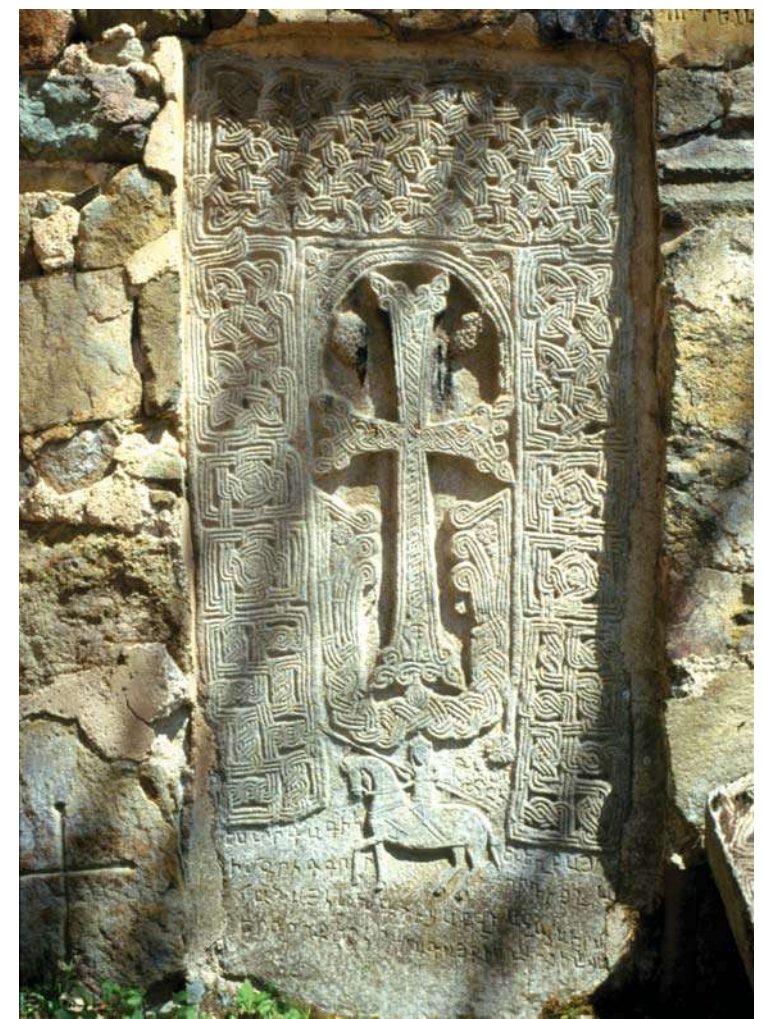
1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12

1. Օխտը դռնն վանքը (Հաղորթի շրջան), Զ-Է դդ.
2. Գանձասարի վանքը (Մարտակերտի շրջան), 1216-1238 թթ.
3. Երից մանկանց վանքը (Մարտակերտի շրջան), ԺԷ դար
4. Շուշիի Ղազանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին (Շուշիի շրջան), ԺԹ դար
5. Ծիծեռնավանքը (Քաշաթաղի շրջան), Ե-Է դդ.
6. Գտիչ վանքը (Հաղորթի շրջան), 1241-1246 թթ.
7. Դաղի վանքը (Շահումյանի շրջան), Ա-ԺԷ դդ.
8. Բանանցի (Ծիծեռնավանք) անապատը (Դաշկեսանի շրջան), ԺԷ դար
9. Խաթրավանքը (Մարտակերտի շրջան), ԺԲ-ԺԷ դդ.
10. Ամարասի վանքը (Մարտունու շրջան), Դ-ԺԹ դդ.
11. Ջրվշտիկի (Եղիշեն առաքյալ) վանքը (Մարտակերտի շրջան), Ե-ԺԳ դդ.
12. Կատարո (Դիզափայտի) վանքը (Հաղորթի շրջան), Դ-ԺԹ դդ.

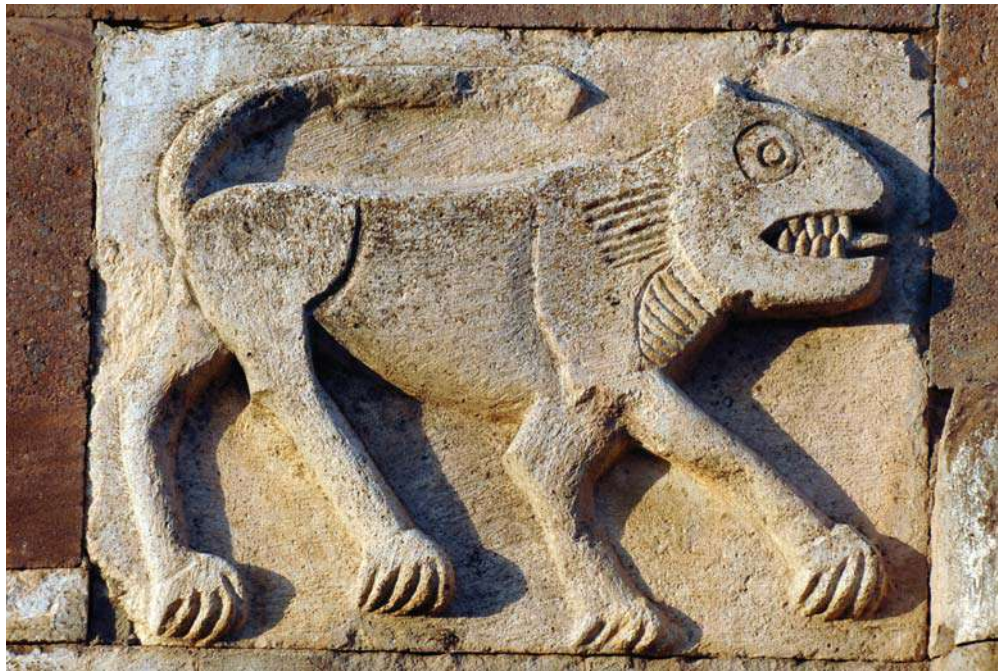

ԱՐՑԱԽ

Ք Ա Ր Տ Ե Չ Ա Գ Ի Ր Ք

Տեքստը՝ Սամվել Կարապետյանի

Լուսանկարները՝ Արմանդո Թոփալյանի, Հովհաննես Բադալյանի, Ժան-Միշել Թիերրիի, Մանվել Սարգսյանի, Արտակ Դուլյանի,
Արամ Օհանյանի (Կարմիր Արամ), Կարեն Ասատրյանի, Հրայր-Բազե Խաչերյանի, Սամվել Այվազյանի և Սամվել Կարապետյանի

17, 19, 21, 23, 25, 27, 29 էջերի քարտեզները՝ Սամվել Կարապետյանի

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Արմեն Գևորգյանի

Խմբագրումը և սրբագրումը՝ Հասմիկ Հովհաննիսյանի

Երևան 2016

ԱՐՁԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻՆ ՆԿԻՐԿԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

